

ISSN 1829-2003

ՎԱՐԴԶԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ԳԻՄՆԱԴՐԱՄ
RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

VARDZK

№ 8

2013

Sargis Israelian
PAGES FROM MY DIARY

p. 1

Armen Ter-Stepanian
**LAPIDARY INSCRIPTIONS IN MANUSCRIPTS
 KEPT IN MESROP MASHTOTS RESEARCH
 INSTITUTE OF YEREVAN**

Յամի եղբայրները որդի քառամեկը
 որդի ութերորդի թուաբերու թե՛նյալոց՝
 աարտեցաւ յեկեղեցիս երջանիկն աշա
 տակին յովհայ յայ լայլ յալ ժամանակ և
 տեղի զանազան գրչաւք ի զատուտիս կիցի
 կեցոց հոռոյ յանատիկի զլեակս բարձրիկ
 զեղեակ ի զառնագոյն ժամանակի յորում
 յոյժ զգոտի մը յանաւրի թագ յըջաւգտեք
 ի սմանե զերախ տատրս և զըջխատեալս
 սմա յիշեցի թիտր և դոպին յոյն յիլիք բարիստը
 Կեղեցի յաւտեանն:

p. 14

Samvel Karapetian
REVIEW & CRITICISM

p. 56

N 8

2013

**ԳԼԽԱՎՈՐ ԽՄԲԱԳԻՐ
 ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ**

Editor-in-chief
SAMVEL KARAPETIAN

**ԽՄԲԱԳՐԱԿԱԶՄ
 ԷՄՄԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ**

խմբագիր Editor
EMMA ABRAHAMIAN

ՀԱՍՄԻԿ ՀՈԿՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

խմբագիր-ստուգարից
 Proof-reader (Armenian text)
HASMIK HOVHANNISSIAN

ԳԱՅԱՆԵ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

թարգմանից Translator
GAYANE MOVSISSIAN

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՀԱՄԱԿԱՐԳՁԱՅԻՆ ԶԵՎԱԿՈՐՈՂ
 Designers
**ARMEN GEVORGIAN
 LIANA HOVHANNISIAN-
 KORTOSHIAN**

ԼՈՍՏԱՍԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՎԱՆԱՏԱՐՈՂ
 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱՐՏԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
 ՈՒՍՈՒՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN
 ARCHITECTURE FOUNDATION
 Engaged in Informational Activity

ՎԿԱՅԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223
 Given 13.10.2010

**ՀԱՄԱՐԻ ԹՈՂԱՐԿԱՄԱՆ
 ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ
 ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ**

Responsible for this issue
SAMVEL KARAPETIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ԲԱԴՐԱՄՅԱՆ 24/4
 24/4 Baghramian Ave., Yerevan, RA

<http://www.armenianarchitecture.am>
<http://www.raa.am>

RAA Armenia
 raayer@sci.am
 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԾԱՐՏԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
 ՈՒՍՈՒՆԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ
 © Research on Armenian Architecture

LAPIDARY INSCRIPTIONS IN MANUSCRIPTS KEPT IN MESROP MASHTOTS RESEARCH INSTITUTE OF YEREVAN

by Armen Ter-Stepanian

A Few Words

Some years ago, we came across lapidary inscriptions in the colophons of a manuscript by Bishop Ghevond Pirghalemian, *Relics of Armenian History* («Նշխարք պատմութեան հայոց») kept in the Armenian Research Institute of Manuscripts after Mesrop Mashtots, Yerevan, and this marked the beginning of our work of collecting epigraphs from different manuscripts. When Samvel Karapetian, Director of Research on Armenian Architecture (RAA), declared this work as one of the priorities of the activity of the Foundation, we embarked on completing our collection.

The inscriptions that follow below comprise only those found in manuscripts kept in M. Mashtots Research Institute. We wish in the future we had at hand a collected *Lapidary History of Armenians* with all available epigraphs regarding Armenia and the Armenians, cuneiform, Greek, Armenian, etc., comprising the boundary stones of King Artashes, the foundation inscriptions of Erebuni and Garni left by Kings Argishti and Trdat respectively, the commandment of Tigran Metz¹ engraved on the door of Tigranakert, etc.

Around a century and a half ago, tens of inscriptions were published in the *Hayastan*, *Masyats Aghavni* and other periodicals, which are available only for few scholars nowadays. It would be great to have all these epigraphs collected together within a single book,

which might have an appendix with other, not lapidary, inscriptions found on wood (say, on the doors of churches and other buildings), pottery, etc.²

Now let us pass on to the present collection, where all the lapidary inscriptions follow each other in the alphabetical order of their location (according to the Armenian alphabet).

One of the first scholars to put down lapidary inscriptions was Catholicos Yesayi Hasan-Jalalians, whose records were later found and used by Bishop Hovhannes Shahkhatunians.

Ghevond Pirghalemian mainly collected lapidary inscriptions from their original texts, although sometimes he just republished those that had already seen the light thanks to Shahkhatunians, Alishan, Bezsheshkians, as well as the periodicals *Hayastan* and *Masyats Aghavni*. The present collection includes only such lapidary inscriptions the sources of which are manuscripts (not printed works). We find it expedient to mention another researcher who copied lapidary inscriptions and passed them down to us, Archbishop Hakob Topuzian: the inscriptions recorded by him proved of great use to Pirghalemian (the lapidary inscriptions collected by the latter are in manuscripts no. 4515, 6273, 6332 and 9027). Sometimes the same lapidary inscription is found in different manuscripts copied by Pirghalemian and is even repeated in the same one. In such cases, we have compared the manuscripts, showing their remarkable differences, as we are unable to find out which version is the authentic one.

We have also chosen those inscriptions copied by Pirghalemian which are carved on crosses, sacred relics, pyxes and other objects as it is still obscure when they will be published in a separate collection (we have omitted the manuscript colophons).

All our comments are within square brackets: the others are either made by Pirghalemian or found in the manuscripts (italicised in English), depending on the source of the given inscription.

1 It is quoted by Marcus Aurelius in his letter to his son: *In 659, the year of the foundation of Rome, Lucullus... during the war against Mithridates, found an inscription on the copper door of the court of Tigranakert City...* [The inscription read: *Unwise is the king who loves only a single person thus endangering his life, instead of securing his safety by loving everybody. Imprudent is the king who renders many destitute to satisfy a single person's greed. Insolent is the king who follows just one man's advice, ignoring that of many others. Finally, silly is the king who makes everybody hate him because of his loving just a single person*]. ...Putting his trophies and this inscription in separate places, Lucullus told the Senate to choose between them and the senators chose the latter... (Մարկոս Արիլիոս կայսեր իմաստասիրական եւ խրատական բողոքերը [The Philosophical and Preceptive Thoughts of Emperor Marcus Aurelius] (Venice, 1868), 329-330). Aurelius ascribes this inscription to Alexandre of Macedonia, which is, however, not very probable. Presumably, he either insolently held that wise thoughts could be expressed only by Greeks or made this conclusion judging from the fact that the inscription is in Greek: he simply did not know that during that period, all inscriptions were written in that language in Armenia.

2 Such inscriptions are also found in a number of books which do not mention them as Armenian ones. See, for instance, **Миллер Ю.** Художественная керамика Турции [You. Miller, The Artistic Ceramics of Turkey] (Leningrad, 1972), 31. Nevertheless, such works help us decide where we can find Armenian pottery.

ALEMTAGH¹

A copy of the renovation inscription of the church of Alemtagh Village:

Նորոգեցաւ ի հիմանց եկեղեցիս Սուրբ Նշանի արդեամբք ազգիս հայոց, ի պատրիարզութեան տեառն Ստեփաննոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի, 18 յունիս 15:

Transl.: *This church of Sourb Nshan was repaired from its very foundations with the Armenians' means in the days of Patriarch Stepanos, the Most Reverend Archbishop. June 1815.*²

Source: **Ղեւոնդ եպիս. Փիրղալեմեան**, Նշխարք պատմութեան հայոց (վիմագրեր), Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 6273, էջ 378ա [Bishop Ghevond Pirghalemian, Relics of Armenian History (Lapidary Inscriptions), Yerevan Research Institute of Manuscripts after M. Mashtots, manuscript 6273, p. 378ա].

AKANTS

Commemorating the renovation of the church of Akants:

Նորոգեցաւ տաճարս եւ շինեցաւ ժամատունն ձեռամբ Սոկացի Յոհաննէս վարդապետին, թվ. ՌՄԺԷ (1768):

Transl.: *This church was repaired and the zhamatun [vestibule] built by Archimandrite Hovhannes Mokatsy in the year 1217 (1768).*³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 367բ.

AGHTAMAR

1 The construction inscription of Aghtamar's Amenaprkich Church:

Ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի շինեցաւ եկեղեցիս ծախիւք սրբասնեալ կրօնաւորացն Սարգսի եւ Ստեփաննոսի՝ որդեաց Հումմիայի (°) յարդար վաստակոց իրեանց. կատարեցաւ յիշատակ հոգւոց իրեանց եւ ծնողացն եւ ազգականաց: Որք հանդիպիք, յիշեցէք ի Քրիստոս, թվ. ՉԽԲ [1293]:

Transl.: *This church was erected in the year 742 (1293), in the days of Catholicos Stepanos, with the means and honestly-gained income of holy, pious clergymen Sargis and Stepanos, Hurmia's (?) sons. A divine service was held in memory of their parents', relatives' and their own souls. May those who see it remember them in their prayers to Christ.*⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 388ա.

2 A cross-stone:

Թվ. ՊԻԶ (1377) գպատուական կրանաւորքն զՍտեփաննոս եւ զԹումայ եւ զԾնաւոս անգա... յիշեցէք ի Քրիստոս:

Transl.: *In the year 826 (1377), honourable clergymen Stepanos and Tuma as well as their parents... May you remember them in your prayers.*⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 332ա.

3 A tall cross-stone:

Թվին ՊԿԳ (1414), (ես) հայոց կաթողիկոս տէր Չաբարիայ, կարողութեամբն աստուծոյ եւ առաջնորդութեամբ նորին կանգնեցի զխաչս բարեխաւս առ աստուած հոգոյս իմոյ: Որք երկիր պագէք, յիշեցիք ի Քրիստոս Յիսուս:

Transl.: *In the year 863 (1414), I, Catholicos of Armenians, His Holiness Zakaria,⁶ erected this cross for my soul's salvation by the grace of God, under His leadership. May worshippers remember me in their prayers to Jesus Christ.*⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 334բ.

4 Engraved on the gate door of Aghtamar:

Շնորհօք Քրիստոսի շինեցաւ գաւիթս ի թվ. ՌՄԺԲ (1763) ամին արդեամբ Թումայ կաթողիկոսին եւ ձեռամբ Սորվեցի ութայ Նահապետին եւ ութայ Թումին. որք կարդայք, տուք զողորմին:

Transl.: *By the grace of Christ, this narthex was built in the year 1212 (1763) with the means of Catholicos Tuma, by masters Nahapet and Tuma from Sor. May those who read this pray for their souls.*⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 390բ.

5 A funerary memorial to Aghtamar Catholicos Khachatur:

Խաչս տուրք բարեխօս է առ աստուած վասն փրկութեան Խաչատուր կաթողիկոսին, թվին ՌՄԿԳ (1814):

Transl.: *May this holy cross save Catholicos Khachatur's soul. In the year 1263 (1814).*⁹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 3ա.

6 A cross-stone to Aghtamar Catholicos Hovhannes:

Խաչս բարեխօս է առ աստուած վասն փրկութեան Յոհաննէս կաթողիկոսին, թվ. ՌՄՀԳ (1825):

Transl.: *May this cross save Catholicos Hovhannes.*¹⁰ *In the year 1274 (1825).*¹¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 339ա.

7 A chrismatory:

Ի հայրապետութեան տեառն Ստեփաննոսի շինեցաւ եկեղեցիս ծախիւք սրբասնեալ կրանաւոր-

1 Alemdagh was one of the villages situated close to Constantinople.
2 Alemtagh, 12 May (Saturday) 1873.
3 Akants, 17 September '66.
4 Aghtamar, 10 November (Thursday) 1866.
5 Aghtamar, 12 July 1887 (Vardavar Sunday).

6 Aghtamar.
7 Aghtamar, 12 July 1887. [Pirghalemian copied the inscription twice. The other version reads: «ԶԳրիգոր կազմող (խաչիս) յիշեցէք ի Քրիստոս» transl.: *May you remember Grigor, who sculpted this cross, in your prayers* (p. 454բ)].
8 Aghtamar, 10 November 1866.
9 Holy See of Aghtamar, 10 November 1866 (Thursday).
10 Catholicos Hovhannes had his cross-stone erected during his lifetime.
11 Aghtamar, 10 November '66.

րացն Սարգսի եւ Ստեփաննոսի՝ որդեաց Հռոմշա-
հի յարդար վաստակոց իրեանց: Կատարեցաւ յի-
շատակ հոգւոյ իրեանց եւ ծնաւոյսցն եւ ազգակ-
ցացն: Որք հանդիպիք, յիշեցէք ի Քրիստոս:

Transl.: *This church was erected in the days of Catholicos Stepanos with the means and honestly-gained income of holy, pious clergymen Sargis and Stepanos, Huremshah's sons. A divine service was held in memory of their parents', relatives' and their own souls. May those who see it remember them in their prayers to Christ.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6332, p. 3ս.

8 On the chrismatory door:

ՉՀարիկ Կաղ յիշեցէք ի Քրիստոս:

Transl.: *May you remember Horik Kagh in your prayers to Christ.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6332, p. 3ս.

9 A cross-stone to Aghtamar Catholicos Khachatur II:

Խաչս բարեխօս առ միածին,
Սակս փրկութեան հայրապետին,
Վեհափառ Խաչատրոյ սրբազանին,
Որ փոխեցաւ առ տէր յերկին,
Ի հազար եւ [երեք] հարիւր հնգին (ՌՅԵ-1856),
Հայոց մեծաց թուականին,
Յունիս ամսոյ երտասանին:

Transl.: *May this cross save, before the Only Begotten Son, the soul of His Holiness Khachatur, who consigned his soul to the Lord on 13 June in the year 1305¹² (1856) of the calendar of great Armenians.*¹³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 3ս.

AMASIA

1 Commemorating the renovation of Amasia's Charkhapan (Evil-Destroying) Sourb Astvatzatzin Church:

Ի բնակութիւն ամենասուրբ Երրորդութեան եկե-
ղեցիս այս յանուն Սուրբ Աստուածածնայ ի հի-
մանց նորոգեցաւ բազում ծախիւք արդեամբք հա-
մայն ժողովրդեան սորին, ի ՌՄԾԳ (1804) թուին:

Transl.: *This church, a house of the Holiest Trinity, was repaired from its very foundations with heavy expenses covered by its flock and got this name of Sourb Astvatzatzin in the year 1253 (1804).*¹⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 372ս.

2 Commemorating the repairs of Amasia's St. Hakob Church:

Նորոգեալ տաճարս լաւ քան զառաջին,
Յանուն Մծրնայ սուրբ հայրապետին,

Որք վաստակեցին ի շինման սորին,
Յերկնից դպրութեան անուանք գրեցցին:
Յամի տեառն 1841 եւ հայոց ՌՄԸ:

Transl.: *This church, dedicated to the Holy Catholicos of Metzbin, was renovated better than before in 1841 A.D. and 1290 of the Armenian calendar. May those who contributed to its overhaul find their names in the book of heaven.*¹⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 380ս.

MONASTERY OF AMERDOL

ՌԽԸ (1599) քվին վերստին նորոգեցաւ եկեղե-
ցիս վերակացութեամբ Բարսեղ վարդապետին:

Transl.: *In the year 1048 (1599), this church was again repaired under Archimandrite Barsegh's supervision.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 4515, p. 351.

ARTER

Commemorating the overhaul of the church of Arter Island:

Ի ՋԻԱ (1472) թուին, ի հայրապետութեան
տեառն Ստեփաննոսի || շինեցաւ տաճարս Սուրբ
Աստուածածնին ձեռամբ Ստեփաննոսին], ||| որ
մականունն հա... ար...:

Transl.: *In the year 921 (1472), in the days of Catholicos Stepanos,¹⁶ this church of Sourb Astvatzatzin was erected by Stepanos...¹⁷*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 9ս-9բ, 465ս.

ASRAF

Այս է հանգիստ Վարդանայ քահանային, որ
վախճանեաց զկեանս իր եւ փոխեցաւ առ Քրիս-
տոս: Որք հանդիպիք այս գերեզմանի եւ երկիր պա-
զանէք սուրբ խաչիս, յիշեցէք ի սուրբ աղօթս ձեր
Վարդան սրբասնեալ քահանայս եւ զկենակից
իւր..., թուին ՋԾԸ (1509):

Transl.: *In this grave reposes Priest Vardan, who departed this life and yielded up his spirit to Christ. May worshippers of the Holy Cross who come across this grave remember pious priest Vardan and his spouse in their holy prayers... in the year 958 (1509).*¹⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 470ս.

ARABKIR

1 Commemorating the renovation of Arabkir's Sourb Astvatzatzin Church:

Կանգնեալ կառուցաւ այս եկեղեցի
Յանուն եւ ի փառս Սուրբ Աստուածածնի,

12 [We have added the numeral 3 to get the right year, as the original has the year ՌՅԵ (1856)].

13 Aghtamar, 10 November 1866.

14 Amasia, 16 December (Wednesday), 1864.

15 Amasia, 28 December 1864, in the days of Archbishop Gevorg, Father Superior of the place, who was Patriarch Hakob's alumnus.

16 Aghtamar.

17 Arter Island, Van, 29 December 1866. [The letters were worn out due to their old age (p. 465ս)].

18 Asraf Village, 15 September (Wednesday) 1866.

Հզօր հրամանաւ սուրբան Մահմուտին՝
Տիեզերասաստ ահեղ արքային,
Եւ ջանիւք Պօլսոյ վեհ պատրիարզին,
Տեառն Կարապետ բարունապետին,
Ընդ միջնորդութեան ամիրայից ազգին,
Յաւեա Պիշմիշեանց բարեսէր տոհմին,
Հոգաբարձութեամբ մեր ամիրային,
Մահտեսի Գասրար իշխանագնէին,
Արդեամբք եւ ծախիւք համայն մեր ազգին,
Որք ի յԱրաբկէր սոյն այս քաղաքին,
Թուին հայոց ՌՄՁԲ (1833), սեպ. 3:

Transl.: *This church was erected in the name of the Holy Virgin, to Her glory on 3 September 1282 (1833) of the Armenian calendar, on the powerful order of Sultan Mahmut, the formidable king ruling the whole universe, and through the efforts of noble Patriarch of Constantinople, His Holiness Karapet, a senior archimandrite, with the mediation of the noblemen of the nation from the benefactors' family of ...the Pishmishants, under the auspices of our Mahtesy Gaspar of noble birth, with the means of the whole of our nation living in this city of Arabkir.*¹⁹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 377p.

Note: *Mahtesy* is a title used with reference to Christian believers who are known to have gone to Jerusalem on pilgrimage.

2 *The inscription of an ever-flowing fountain close to the Armenian church of Arabkir City:*

Որք ի յաղբերէս ի ջրոյս զգալի,
Ըմպէք առ ի զով ի բորբոք սրտի,
Յէին մաղթեցէք սորին պատճառի,
Լնուլ ի կենաց ջրոյն պարզելի.
Արդ անուն սրբոյն տիրուհոյս յարգի,
Բերեալ հաստատեալ կանգնեալ կառուցի,
Հոլով է ինձ վարձ, վարձ փոխարինին,
Չանուն ստանալ ընդ անցաւորի,
Հազար յոթ հարիւր երեսուն եւ իննի,
Յամի փրկութեան փրկելոց սեռի:

Transl.: *May those who quench their thirst with the water of this fountain wish longevity to the one who initiated its construction. ...May I be remembered amongst others who are dead. In the year 1839 A.D.*²⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 379p.

3 *Right of the aforementioned stone:*

Վէմանկեան լրութեան շնորհաց միշտ էին,
Այս յարկ տիրական տաճար երկնային,
Խորհրդականօք սեմօք եօթնեկին,
Յօտէ զհոր որդիս յոր փեսայն վերին:
Left [of the same stone]:
Ի սմա հաստատի վէմ ահատրին,
Սովաւ ընդունի զորս յոր սահմանին,

19 Arabkir, 24 June 1865. According to the local people, the author of this poem was the late Hovsep Saghmeketsy...

20 Arabkir City, 24 June 1865, during the priorate of Archbishop Grigor Mintanjan of Constantinople.

Եւ որք հրամանին հպատակ լինին,
Խառնին յերկնային սուրբ հարսնարանին²¹:

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 377p-378ա.

4 *The copy of an inscription carved on the rampart door of the church of Arabkir:*

Ես եմ դուռն ընդ իս, եթէ որ մտանիցէ, կեցցէ,
մտցէ եւ ելցէ եւ ճարակ գտցէ (Յօհան Ժ, համար 9):

Transl.: *I am the door: by me if any man enter in, he shall be saved, and shall go in and out, and find pasture* (John 10:9, King James Version).

The following is written below the biblical quotation:

Ով հայք, նախանձորդ ճիշտ զփրկչին լուեալ
զայս բան յարախոյս զհին մարդն յանձանց ընկիցէք
միշտ, 1861 թուականի փրկչին սեպ. 16:

Transl.: *May you, Armenians, true followers of the Saviour, always hearken to the commandments of aged men. 16 September 1861 A.D.*²²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 384p.

5 *A copy of the inscription of Arabkir's Sourb Targmanchats School:*

Սուրբ թարգմանիչք Հայկեան լեզուիս դրունք
երկրացիկ,

Չերդ իմաստից շող կաթեցէ յայս ուսման տուն,
Եւ քաջ հովուիս հոգւոց մերոց փոյթ զեղեցիկ,
Որ Մինթանձեան Բիւզանդացի ղէտ Չուարթ անուն,
Եւ փոյթ ազգիս պայազատաց քաջատոհմիկ,
Եւ Եւկանեան աղա եղբարց տուրք թոթողուն,
Որք մահտեսի Կարապետեան ցեղ ոստանիկ,
Սեղրոս, Յօհան յարգապատիւք մեր քաջազուն,
Կամ Յարութեան ուղեղն ազնիւ զարմին բնիկ,
Յարգին Յակոբ եւ Փիլիպպոս եղբարք նոցուն,
Հայրենասէր ոգւոց կացցեն ջինջ հայեցիկ,
Լոյս ձեր շնորհաց մնալով աստեն միշտ ար-
ծարծուն, 1862 յունվար 1²³:

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 385ա.

ARARK

1 *A copy of the inscription of Arark's church:*

Շնորհօք բարերարին եւ կարողութեամբ սուրբ
հոգւոյն շինեցաւ տաճարս Սուրբ Աստուածածնի
հրամանաւ տեառն Փիլիպպոսի կաթողիկոսին,
ձեռամբ Կիրակոս վարդապետի Աւանցոյ, ի թուա-
կանիս հայոց ՌՂԵ (1646) ամին, ի վայելումն գի-
ղաբարդք Արարոց, զոր տէր աստուած բարի վա-

21 Arabkir, '65. [The contents of this inscription make its translation impossible].

22 Arabkir City, 24 June 1865. The author of the aforementioned two-line poem is the late teacher Avetis Zulalian of Arabkir.

23 Arabkir City, 24 June 1865, in the days of Archbishop Grigor Mintanjan, Primate of the same diocese. The author of both this piece and no. 169 [the previous one] is meritorious Avetis Zulalian, the alumnus of renowned Hovsep Saghmeketsy, an Armenian teacher and historiographer. [The contents of this inscription make its translation impossible].

յերունն տագէ. աագերեց տեր Աւետիսին, երիցփոխան Սարգարին, ընէ Ախշիբէկին, տանուտերաց սոցին մեծին եւ փոքրին, աշխատողաց եւ մէյնար Տիրատուրին, առհասարակ ամենեցուն առցն վարձս ի Քրիստոս:

Transl.: *By the grace of God and by the will of the Holy Spirit, this church of Sourb Astvatzatzin was built on the order of His Holiness Pilipos, by Archimandrite Kirakos Avanetsy in the year 1095 (1646) of the Armenian calendar to the enjoyment of the village town of Arark. May they enjoy it by the grace of God. May Christ reward Archpriest Avetis, verger Margar, Village Head Akhshibek, all other village heads, all those young and old, the workers, architect Tiratur and everybody in general.*²⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 360u.

2 In commemoration of the renovation of the gate of Arark's church: Գարպասի նորոգումն (եղև) ՌՄԿԲ (1813) քուին, յաուրս Տէվրիշ փաշային եւ իշխանապետին Ղարասաֆարեան Յակոբ աղային, ձեռամբ ծերունագարդ տեր Ներսէսին, տեր Սարգարին, տեր Կարապետին, տեր Յովհաննէսին, տեր Եղիազարին եւ իշխանաց Պօղոս աղային եւ ընկերակից նորին Սիմեօնին, որ Ոսպնէպասեան ասի:

Transl.: *The gate was repaired in 1262 (1813) in the days of Tevrish Pasha and Chief Prince Hakob Agha Gharasafarian, by Father Nerses, who was already advanced in years, Father Margar, Father Karapet, Father Hovhannes, Father Yeghiazar and Princes Agha Poghos and his companion Simeon, who was surnamed Vosnpnepassian.*²⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 273u.

3 A copy of the inscription of the baldachin (cross-carrier) of Arark's church carved on the lower part of its right door:

Կերտեալ խաչկալս յոյժ զանազան,
Սուրբ տաճարիս Աստուածածնեան,
Որ է պատիւ տէրունական,
Եղև արդեամբ աստի համայն,
ՌՄՁԷ քուականի մեր հայկազեան (1838):

Transl.: *This God-honouring magnificent baldachin was made for this holy church of Astvatzatzin with the means of the local community in the year 1287 (1838) of the Armenian calendar.*

Engraved on the left side:

Արդ յիշեցէք հարք պատուական,
Աշխատատր սորա շինման,
Սահտեսի Սարտիրոս նուաստական,
Տէրն մեր Քրիստոս փրկիչ մարդկան, ||
Յիշեցէ զձեզ յիւր զալստեան:

24 Church of Arark, Van, 1865. After the renovation of the church of Arark, which was carried out in 1884, the stone engraved with this inscription was used in the masonry of the monument and thus disappeared.

25 5 September '68, recorded from Topuzian's copy.

Transl.: *May you, honourable men, remember humble Mahtesy Martiros, who made it, and may Our Lord Christ, the Saviour of humanity, remember you upon His Advent.*

On the right door of the baldachin, on which the Holy Virgin is depicted with the following engraving:

Մի երկնչիր Մարիամ, զի գտեր զզնորս աստուծոյ:

Transl.: *Do not be afraid, Mary, you have found favour with God.*

On the left [door], on which Archangel Gabriel is pictured with the following words:

Պօղոս աղայի որդի Աբրահամ եւ Ավկէ, Սարգսի որդի Սիմոն. երկուք միաստեղ բազում աշխատանս կրեցին, որ խաչկալս շինեցաւ: Վարձս իրեանց ի Քրիստոս ընկալցին:

Transl.: *Poghos Agha's son Abraham and Avke and Sargis' son Simon ...worked together heavily to build this baldachin. May they be rewarded by Christ.*²⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 392p.

4 An inscription commemorating the repairs of the church of Arark, Van:

Ի փառս միոյն աստուծոյ վերակառուցաւ Արարուց սուրբ եկեղեցիս եւ շրջապատ պարսպաւ ընդարձակեցաւ անխնց ջանիք Լիմ անապատի վանահայր եւ առաջնորդական տեղապահ տեր Պօղոս արքեպիսկոպոսի Սելիբեանց եւ արդեամբ ժողովրդեան, 1884:

Transl.: *To the glory of the Only God, this holy church of Arark was rebuilt in 1884, with its grounds enlarged with ramparts, through the tireless efforts of Prior of Lim Cloister, Archbishop Poghos Melikiants, a vicar, and the means of the common people.*²⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 514p.

SOURB SKANCHELAGORTZ (MIRACLE-WORKING HOLY) MONASTERY OF ARTZKE

1 A copy of the inscription of a fountain flowing in the yard of Skanchelagortz:

Չբերող բարեհամ աղբերս եւ զշինող կամարիս գտեր Վարդան կրօնատրն եւ զծնողս իւր յիշեցէք ի Քրիստոս, թվին ՌԼԳ (1584):

Transl.: *May you remember the person who brought the tasty water of this fountain and built its arch, Father Vardan, and his parents in your prayers to Christ. Year 1033 (1584).*²⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 359p-360u, 488u.

26 Lim, 21 July 1868, recorded from Topuzian's copy.

27 I copied this in Arark on 25 April (Friday or Monday according to the old calendar) 1886.

28 In the monastery of Skanchelagortz, Artzke, Van, 18 August 1865.

ARTZVABER

1 Commemorating the renovation of the monastery of Artzvaber:

ՉԼԳ (1285), յամս Արղուն կայսեր եւ աստուածապատի տեսնն Ստեփաննոսի, յառաջնորդութեան տէր Խ || նորոգեցի զՍուրբ Աստուածածինս միաբա || զոր մեծամեծ եւ փոքուն || հաստուցման եւ նուիրեցին ընծա աա || յրիանց գոյից ի քա || մեծ աշխատանքն նորին գինն ետ ի ձորն, զայգին || ձրվն || փի || յգ || զայգին Լեռնն եւ բա || քիշաբն արտ Բ ասիլն ի Խարաբաստ արտ || դա || ա || եւ կրդաբն Ա Աջնաբէկ, յԱռինջ արտ ետ Բ Խութլումէլիքն ի շինամէջ արտ Ա յայս || մինչ ի Լիանի արտ Բ Սուճաղն յիրաշատն արտ մի, տէր Խաչատուր ականցս նորատուն:

Transl.: In the year 734 (1285), during the reign of Emperor Arghun and God-honoured Father Stepanos, in the days of leader, Father Kh...,²⁹ I repaired Sourb Astvatzatin... reward and they gave a gift... for the hard work... Leon... Kharabast... Avjnabek, Arinj... Khutlumelik... Sujagh... Father Khachatur...³⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 387u-p.

2 Ես՝ Վարազեցի Անանիա վարդապետս, կանգնեցի սուրբ խաչս բարեխօս եղբորն իմոյ Եղիա կրօնաւորին: Որք երկիր պազանէք, յիշեցէք ի Քրիստոս: ՊԾԱ (1402):

Transl.: I, Archimandrite Anania from Varag, erected this holy cross for the salvation of my brother, clergyman Yeghia. May worshippers remember us in their prayers to Christ. 851 (1402).³¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 438u.

3 Ես՝ Կարապետ վարդապետս, կանգնեցի զխաչս բարեխօս առ աստուած եղբորն իմոյ Յահաննէս հէրպետի. որք երկիր պազանէք, յիշեցէք ի Քրիստոս: ՊԳԸ (1449):

Transl.: I, Archimandrite Karapet,³² erected this cross to ask for God's grace for my brother, Supreme Father Hovhannes. May worshippers remember us in their prayers to Christ.³³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 460u.

4 Ծերուն քահանայն յիշեցէք ի Քրիստոս: (ՋԺԹ-1470):

Transl.: May you remember Priest Tzerun in your prayers (919 to 1470).

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 464p.

5 Again relating to the monastery of Artzvaber:

Ի դանութեան Ղարայ Ուսուֆին եւ ի պարոնութեան Իսպանին եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Կարապետ վարդապետի տուաւ հրամանաւ Ուսուֆ պարոն, տուաւ նախաբանով մուք Սուրբ Աստուածածնիս ի գիւղն Անիշատ, ի շինամէջ Լ [30] մութ տեղ ջրով, Ի [20] մութ՝ ոստին ի Կտրած քար, Ժ [10] մութ ջրով, Ի [20] ոստ ի Փապաճ, ԺԳ [14] մութ տեղ ի Հայրիկէ, ԺԵ [15] մութ տեղ ի Յառինջիկն, Բ [2] Խաղարտն, Բ [2] ակն ջաղաց ի Բողորմարգն, Ա [1] արտ ի Բլուրն, Ա [1] արտ յԱկանց, Գ [4] արտ յԻրիշատ, Ա [1] արտ ի Մկնաւերն, Բ [2] արտ Խառաբաստ, Չ [6] արտ, Բ [2] ջաղաց Սոսկոն, Բ [2] արտ ի Գանձակ, այգի մի: Ով որ հակառակ լինի, զանէծքն Ողային առնու. եւ որ կամակից լինի, արիհ[ն]ին յաստուծոյ եւ յամենայն սրբոց, ամէն:

Transl.: In the days of Ghan Ghara Usuf, Governor Ispan and Prior of the holy monastery, Archimandrite Karapet,³⁴ Mr. Usuf ordered to allocate [the following] to Sourb Astvatzatin: 30 moots³⁵ of land with water in the centre of Anishat Village; 20 moots in Ktratz Kar...; 10 moots of land with water... in Papaj; 14 moots of land in Hayrik; 15 moots in Harinjik; 2 in Khaghart; 2 millstones in Bolormarg; a field in Blur; another in Akants; 4 fields in Hirishat; another in Mknaver; 2 fields in Kharabast; 6 others with 2 mills in Soskon as well as 2 fields and an orchard in Gandzak. May those who impede this be cursed like Judas and may those who obey this be blessed by God and all saints. Amen.³⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 388p-389u.

ARJAK

The construction inscription of the church of Arjak Village:

Չայնիւ երգով օրհնեմք զաստուած փրկիչն մեր եւ զարքայն,

Նա, որ արար ողորմութեամբ իւրով ամուս մեզ արժան, ||

Օր երջանիկ խրախութեան յոր բաղձային հարքն մեր,

Շինել զայս տունս բերկրալի ոչ կարացին ժամանել:

Իսկ յետ բազմաց ժամանակաց, որ այց արար տէր[ն] մեր,

Շինեցաւ տունս զայս տէրունի եւ յիշատակ վասն մեր,

Արդեամբք համայն ժողովրդոց՝ մեծաց, փոքունց եւ կանանց,

Որ եւ տացէ տէր փոխարէն ոգոց նոցա զփառս անանց:

29 [Pirghalemian writes: This inscription was distorted].

30 In the monastery of Sourb Astvatzatin, Artzvaber, Arjesh, 8 September 1866.

31 Artzvaber.

32 He was Prior of Kharabast Monastery and Bishop Zakeos' nephew (before Archimandrite Karapet, Bishop Zakeos was its Father Superior.

33 Artzvaber, 12 September 1866.

34 This Archimandrite Karapet was Bishop Zakeos' nephew (the latter was one of the Priors of Sourb Astvatzatin monastery of Kharabast and died in the same holy monastery in the year 858 (1409) of the Armenian calendar.

35 A moot is a unit of measurement.

36 I copied this in the monastery of Artzvaber on 8 September (Thursday) 1866, during the priorate of Priest Soghomon of great height.

Ժրաջանութեամբ փոխառաջնորդ Վասպուրական աշխարհին,

Տեառն Պօղոսի վեհ ազգասէր եւ ծայրագոյն մեր դիտին,

Երեսներորդ եւ եօթներորդ յոբելինի թիւ փրկչին Եւ տասն եւ ինն քարդեա ընդ վերնոյն ի թիւ նորոգման սորին (1869):

Transl.: *We are chanting and blessing Our God the Saviour and King, by whose grace we are enjoying this day, a day of happy joy our fathers longed to see so much to have this delightful house [of God] built. And now, after so much time has passed, ...this house of God was built in our memory with the means of the entire community, the old, the young and women. May God grant their souls with eternal glory in reward for this. Through the strenuous efforts of Primate of the land of Vaspurakan, Father Poghos, a noble patriot and our supreme overseer, in ...the year of its renovation (1869).*³⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 385p-386ա.

ARMASH

1 A copy of the inscription of the door of the church of Armash Monastery:

Չօրացեալ յաւէտ ի հոգւոյն շնորհաց,
Գերազանց գտաւ ի կարգ ըստմենաց,
Արքեպիսկոպոս Պօղոս հայր հարանց,
Այր աստուածընտիր եւ Քրիստոսազգեաց:
Որ յոգնամասնեայ արդիւնս արգասեաց,
Տեղոյս եւ ազգիս յաճախ դրախտեաց,
Քանզի գտածարս այս շքեալական
Չանասէր երկամբք հաստատեալ կանգնեաց:
Արդ տրաւ էր նախ երկիր հայրենեաց,
Գիւղ Տէրէվանք՝ յաշխարհին Գամրաց,
Ղարախօջ անուն հօր իւր ի նախնեաց,
Այր երեւելի եւ զարմ ազնուաց:
Իսկ ի չափ հասեալ զանցատրս խոտեաց,
Վառեցաւ ի տէր ի հոգեւորաց,
Առ մեծ պատրիարքն առ տէր Չաքարիաս,
Աշակերտութեամբ հպատակ եկաց:
Որ եւ նա տեսուչ Պրոսպար կարգեաց,
Հովուել արթնութեամբ ըստ հարց կանոնաց,
Բայց յետ անցելոց յոլովից ամաց,
Առաջնորդ կարգի երկուց քաղաքաց:
Մեծին Պրոսպարու եւ Նիկոմիդեայ
Եւ գիւղօրէից թեմից շրջակայ,
Պայծառութիւն սուրբ եկեղեցեաց,
Ըստացաւ աշակերտս բարոք հրահանգեաց:
Արքեպիսկոպոսք են յաշակերտաց
Ստեփանն, Պետրոս, զորս յառաջ կոչեաց,
Պօղոս, Յակոբոս լծակիցք կարգաց,
Ընդ որս Թաղեոս՝ զոր յետոյ ընտրեաց:
Անձնս իրն ի սոցունց աշխատասիրեաց,

Առ ի շինութիւն սուրբ տանս ըստ կարեաց:
ՌՄԿԹ (1820):

Transl.: *Ever spiritually empowered with grace, excellently established in the ranks of archimandrites, Archbishop Poghos, Father of Fathers, a God-selected man endowed with love of Christ,... erected this magnificent church... Thus, at first he was the spiritual shepherd of his birthplace, the village of Terevank in the land of Gamirk. His father's ancestral name was Gharakhoch, a prominent man of noble birth. And he went to study with great Patriarch Zakarias as a humble pupil. He was appointed as an inspector in Prusa to serve as a shepherd, but after some years, he became Primate of two cities, the great city of Prusa and Nicomedia as well as the villages in the neighbourhood of the diocese. As a pupil, he got proper instructions to the welfare of the holy churches...*³⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 375բ.

2 The copy of an inscription carved on the narthex door of the same monastery:

Պայծառ հարսնարան Փրկչին Յիսուսի,
Լուսակիր տաճարս սուրբ եկեղեցի,
Յանուն Չարխափան Սուրբ Աստուածածնի,
Նորոգ կառուցաւ զեր ըսքանչելի:
Չոր յետ այրելոյ սպասամբ զօրոյի,
Չամս վեշտասան կացեալ յամայի,
Այս փափաքմամբ անճնատիք ջանի,
Տեառն Պօղոսի աստուածիմաստի:
Արքեպիսկոպոս քաջ առաջնորդի,
Եւ միշտ բազմերախտ ըստմենապետի,
Որոյ Կեսարիա քաղաք հայրենի,
Որոյ Ղարախօջ առնն մեծագգի:
Եւ յաշակերտաց Չաքարիա պետի,
Որ էր սրբազան պատրիարք Պօլսի, ||
Յորմէ նախ կարգեալ Պրոսսա քաղաքի
Առաջնորդ ընտիր ըստ կամաց էի:
Իսկ քսան եւ հինգ ամաց ըզկնի,
Ընտրի եւս դէտ այսմիկ սուրբ ուխտի,
Յորոմ զայս չքնաղ սուրբ եկեղեցի
Շինեաց ի պատիւ Սուրբ Աստուածածնի:
Ի դիտողութեան Սուրբ Էջմիածնի,
Տեառն Եփրեմայ կաթողիկոսի,
Յամի տեառն 1820 (եւ հայոց ՌՄԿԹ):

Transl.: *The brilliant bride house of Jesus the Saviour, the holy church which is a house of light named Charkhapan (Evil-Destroying) Sourb Astvatzatzin, was rebuilt magnificently after its burning by the rebel... and having stood ruined for 16 years. Then [it was reconstructed] by the fervent wish and through the selfless efforts of the Most Reverend Poghos..., an archbishop, a valorous Primate and mer-*

37 In Arjak Village, Van, on 16 October (Thursday) 1869.

38 In Charkhapan Sourb Astvatzatzin Monastery, Armash, June (Friday) 1861.

itorious senior archimandrite, a native of Cesarea and the son of Gharakhoch from an eminent family, the alumnus of Zakaria, Holy Patriarch of Constantinople, who appointed him Primate of Prusa City... And after twenty-five years, he became Father Superior of this holy monastery, where he built this splendid holy church in honour of the Holy Virgin under the supervision of Catholicos of Holy Echmiatzin, His Holiness Yeprem, in 1820 A.D. and 1269 of the Armenian calendar.³⁹

Source: Pirghalemian, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 375p-376u.

3 Carved on the tombstone of Archimandrite Grigor, an orator from Constantinople:

Ի հանդէս արդեանց հոգելից սուրբ հարց
 Գտեալ համազոյգ յարգասիս բարեաց,
 Գրիգոր անուն վարդապետ կենաց,
 Քարոզիչ ազուու, ընտիր բեմբասաց,
 Գերիմաստ վարժեաց հոյս աշակերտաց,
 Չքնաղ հանդիսի հոգետր արդեանց,
 Բիւզանդեան քաղաք անուն հայրենեաց,
 Պերճացեալ անդէն քարոզ անմոռաց, ||
 Այս վանք սուրբ կուսին երբ հիւրընկալեաց,
 Պատուեալ արժանայն զայս այր գեղապանձ,
 Յայնժամ հրաման վերին ակնարկեաց,
 Թողոյ զիր մարմին զնոյն տապան շիրմաց:
 Գտեալ հունձատոք Արարչին բարեաց,
 Վաքսուն ամեայ ալեօք փոխի ի կենաց,
 Անբարբառ իւր ծայն հնչեալ մեղմասաց,
 Մաղթ գողորմիս յայս ակնարկողաց:
 Յամի տեառն 1832, փետ. 3:

Transl.: ...Archimandrite Grigor..., an impressive preacher and a superb orator; the wise teacher of multitudes of pupils... from Constantinople by birth... When this monastery received him..., this pre-eminent man was justly treated with high honour, and on a supreme order; he was permitted to be buried in the same cemetery. ...He departed this life at the age of sixty... His voice, once sounding mild, has become ever silent now. May those who see this pray for his soul. 3 February 1832 A.D.⁴⁰

Source: Pirghalemian, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 342p-343u.

4 A cross-stone to Archimandrite Anton:

Անտոն վարդապետ բնիկ ի Բերայ, կրօնաւոր երբեմն յանապատն ի Լիմ, կացեալ զամս յոյովս յուխտին Արմաշայ կայ ի պաշտաման իւր հաւատարիմ, աստ կնքեալ զկեանսն զժամանակեայ, փոխի առ Քրիստոս առ իւր ցանկալին: Յամի տեառն 1836, հոկտեմբեր 20:

Transl.: Archimandrite Anton, a native of Bera, a former brother of Lim Cloister who served in the monastery of Armash for a year, ever faithful to his service. He departed this mundane life here and yielded up his

39 In the same holy monastery on 9 June 1861.

40 In Charkhapan Astvatzatzin Monastery, Armash, 8 June 1861.

spirit to Christ, whom he loved so much. 20 October 1836 A.D.⁴¹

Source: Pirghalemian, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 344u.

5 A cross-stone dedicated to Archimandrite Grigor:

Գրիգոր վարդապետն է Բիւզանդացի,
 Վանաց Թամզարայ բնիկ միաբան,
 Քարոզիչ կարգեալ ի յԱլէմտաղի,
 Յուխտիս Արմաշու կրօնաւորի,
 Ուր զթել կենացն ախտ սրածուրեան
 Հատեալ ի յայտեացս յանմահ կեանս փոխի:
 1836 հոկ. 5:

Transl.: Archimandrite Grigor Byuzandatsy [of Constantinople], a ...monk of Tamzara Monastery who was appointed a preacher in Alemtagh. He was a member of the community of the monastery of Armash, where an epidemic took away his life into eternity.⁴² 5 October 1836.

Source: Pirghalemian, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 344u.

6 On a cross memorial dedicated to Priest Hovhannes Maghakian:

Է որ կանուխ, որ անագան,
 Հողագանգումաձ սերունդք մարդկան,
 Վրիպին ոչ ի սրոյ մահուան,
 Չոր աձ անշուշտ հաստչին հրաման,
 Հար եւ գերէցըն Մաղաքեան,
 Տէր Յովհաննէս հեզ քահանայն,
 Եօթանասուն ամաց լրման,
 Եւ ի քսանութ ամս պաշտաման,
 Ում հայրենիք եւ բնակարան,
 Ատափազար շքեղ աւան,
 Ի գալ ի վանքս յուխտ հրաշական,
 Ամփոփեցայ ի յայս տապան:
 Յամի տեառն 1837, սեպ. 26:

Transl.: ...humble priest Hovhannes Maghakian, who was from the splendid township of Adabazar by birth and lived there, came to this magnificent monastery and was interred in this grave after twenty-eight years of service, at the age of seventy on 26 September 1837.⁴³

Source: Pirghalemian, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 344p.

7 Carved on a cross-stone dedicated to Archimandrite Petros Vanetsy:

Ծաղիկ շնորհաբոյս Տորոյեանց զարմի,
 Պետրոս վարդապետ տեղեալ Վանեցի,
 Ընկալեալ զօծումն սուրբ հոգւոյն շնորհի,
 Չեռամբ Ստեփաննոս վեհ ղիտապետի,
 Կարգի միաբան Արմաշու ուխտի,
 Վարէ զպաշտօնն զամս քսան եւ մի,
 Ի լրման յիսնից ամաց հասակի,
 Հատեալ թել կենացն աստէն ամփոփի,

41 In the monastery of Armash, 9 June 1861.

42 Armash, 1861.

43 In the monastery of Armash, 9 June 1861.

Յորոց այց առնել շիրմիս հանդիպի,
Միով Հայր մերիս մաղթե՛ գողորմի:
Յամի տեառն 1850, յուլիս 7:

Transl.: ...Archimandrite Petros from Van by birth was ordained... by noble Prior Stepanos and was appointed member of the monastic community of Armash, serving there for twenty-one years. At the age of fifty, he departed this life and was buried here. May those who see this grave recite a "Pater noster" for his soul.

7 July 1850 A.D.⁴⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 349p.

8 Carved on a memorial dedicated to Aram Harutian from Aydin, a worker in the field of education:

Նորատունկ փառաց ծաղկեալ նոնենի յայգուց
Հայկազնի,

Արամ Յարութիւն մարդասէր բարոք տատրակ
նազելի, ||

Սերունդ Այսնեանց, որդի Մինասայ առն բարե-
պաշտի,

Յետո որդեգրի Յօհաննու Տատեան վեհ ամի-
րայի:

Այս անմեղ գառնուկ ի տիս մանկութեան վե-
հանձն ի հոգի,

Կաթոզին հոգով հետամուտ գրոց խաղոց ա-
տելի,

Ի կենակցութեան մեծաց եւ փոքունց ազնի սի-
րելի,

Ի խօսս ընկերաց խոհեմ եւ արթուն յաւետ համ-
բաի:

Սա աշակերտի ուսմանց արուեստից ազատա-
կանի,

Յաջողակ վարժեալ ի լեզուս ազգաց փափագ-
մամբ սրտի,

Հայոց եւ լատին, պարսից, հազարաց, եւս եւ ա-
րապի,

Թարգման յօրինիչ այլեւայլ գրոց ըստ անխոնջ
գրչի:

Այս անձն պատուական պարծանք իւր նախ-
նեաց եւ Արմաշ գիւղի,

Ի մայր քաղաքաց յազգային մարզի վարժա-
րանս Պօլսի,

Դառն ախտիս լերդի յանկարծ ըմբռնեալ ուս-
րութի,

Գայ ի հայրենիս ի բնակասնունդ անձամբ ցա-
ւալի:

Ի քսան եւ մի ամ ծաղիկ հասակի մանգաղ օր-
հասի

Չսա հնձէ ի բաց տարադէպ մահուամբ յայս
տապան քաղի,

Պատճառաւ ուսմանց անձնանուէր հոգով ող-
ջակէզ լինի,

Չերթ խունկ անուշակ վերին պետութեան առ
Տէր ընծայի:

Վշտալից իւր մօրն եւ քեռն սիրելոյ եւ համայն
գարմի,

Շուխացոյց արեամբ զսիրտ եւ զոգի մինչ ենն ի
մարմնի,

Առ քեզ պաղատիմք աստուած սրբութեանց ե-
րեքսրբեցի,

Արա արժանի քում սուրբ տեսութեան ըզսորին
հոգի:

Յամի տեառն 18 հոկ. 24:

Transl.: A newly-blossomed pomegranate in the garden of the Armenian nation, Aram Harutian, a kind-hearted graceful turtle-dove, the Aydinians' offspring and the son of Minas, a pious man who was later adopted by generous nobleman Hovhan Tatian. In his childhood, this innocent child was generous by nature being very fond of learning and hating games. Beloved by both the old and the young, he was known to his friends as a prudent boy... He studied arts and mastered the Armenian, Latin, Persian and Arabic languages successfully and willingly, becoming the untiring translator of many works. While at the national college of Constantinople, this honorary person, who was the pride and glory of his ancestors and Armash Village, suddenly fell ill with some incurable liver disease and came to his birthplace... At the prime of life, at the age of twenty-one, death took away his life and he was buried in this grave, sacrificing himself for the sake of education and consigning his soul to the Heavenly Kingdom. Putting his mother, beloved sister and his entire kin into grief... May you, God..., grant his soul with the grace of seeing You.

October 1824...⁴⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 349p-350u.

AVANTS

1 On a cross-stone:

Ես՝ Ծերուն քահանայ, կանգնեցի զխաչս բարե-
խօս առ աստուած հոգոյս եւ ծնողացս: ՋԻ (1471):

Transl.: I, Priest Tzerun, erected this cross to ask for
God's grace for my parents and me. 920 (1471).⁴⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 494p.

BAZENITS SOURB ECHMIATZIN

1 An inscription left by the repairman of Bazenis Sourb Echmiatzin Church:

Յիշատակ է Սուրբ Էջմիածնայ գաւիթն եւ տա-
ճար Էրէրնցի Սարտիրոս վարդապետին եւ ծնողաց
Խանրէկին եւ Խրլաթին, թուին ՌՄԱ (17):

Transl.: May the narthex and church of Sourb Ech-
miatzin perpetuate the memory of Archimandrite Mar-

45 Singing this song, Archimandrite Hovhannes Rshtuny, his former teacher, built this grave in the cemetery of Armash Monastery on 9 June 1861.

46 This cross-stone is in the graveyard of Avants Village, Van, on the lakeside.

44 In the monastery of Armash, 9 June 1861.

*tiros from Ezerin and his parents, Khanbek and Khelghat. 1201 (17).*⁴⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 366p.

2 An inscription left by the builder of the zhamatun [vestibule] of Bazenits:

Թուին ՌՄԺ (1761) շինեցաւ սուրբ ժամատունս
ձեռամբ Թիլֆիզեցի Յովհաննէս վարդապետին:
Աստուած ողորմի:

Transl.: *In the year 1210 (1761), this holy zhamatun [vestibule] was built by Archimandrite Hovhannes from Tiflis. May he rest in peace.*⁴⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 367u.

BALU

1 An inscription commemorating the repairs of Sourb Astvatzatzin Church of Balu:

Ողորմութեամբն աստուծոյ նորոգեցաւ եկեղեցիս ձեռնտուութեամբ համայն ժողովրդեան, որ խախտեալ էր ի մեծ շարժէն ՌՄԼԸ (1789) թուականին: Վերակացոյ՝ Տօներանց Գեորգն, պասմածի Դաւիթն, Գ թէմէրն Տօներոցն Գեորգի, Վանէսի, մօրն՝ Եղիսին յիշատակ, ի թուին ՌՄԽ (1791):

Transl.: *By the grace of God, this church, which had been damaged by the strong earthquake of 1238 (1789), underwent overhaul in 1240 (1791) with means raised by all the people. The supervisors of the work were Tonerants Gevorg, printer David,⁴⁹ ...in memory of Tonerots Gevorg, Vanes and his mother Yeghis.*⁵⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 370u.

BAGHESH

1 The inscription of the fountain of Thaddeus the Apostle, Alekhu Monastery of Baghesh:

Շնորհօք հոգւոյն ողորմածի,
Ամենագօր մարդասիրի,
Կարողութեամբ տեսնն Յիսուսի,
Ի հիմանէ կերտեալ կազմի,
Աղբիւրս ընտրեալ զարմանալի,
Թաղէս սուրբ առաքել[ա]յի,
Որ է բժիշկ ամէն ախտի,
Եւ շինողիս մեծ Պօղոսի,
Եւ կողակցուն Լուս-Խաթունի,
Ծնողացն Աստուածատուրի...
Ի ժամանակս Գրիգոր վարդապետի
Եւ Մարտիրոս վարդապետի:
Թուին ՌՃԽԹ (1700):

47 Bazenits Echmiatzin, where a divine service is held once a week now (it is built in the heart of Mount Khachaglukh in the district of Gnumis, close to the cloister of Holy Catholicos Sahak, opposite Ezerin Village and the monastery of Echmiatzin, the grounds of which abound in trees), used to be one of the most splendid monasteries in Vaspurakan Province, always providing refuge for literate people, as stated in their colophons, which were written in this fascinating monastery.

48 Ezerin, 22 July 1868.

49 [The marks of omission stand for an unintelligible part].

50 Balu, 1 July (Saturday) 1865.

Transl.: *By the grace of Lord Jesus, the merciful and powerful One who loves the entire mankind, this surprising fountain of holy apostle Thaddeus was built as a remedy for all pains. The builder was great Poghos, his spouse Lus-Khatun and his parents Astvatzatur... In the days of Archimandrites Grigor and Martiros, in the year 1149 (1700).*⁵¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 390u.

2 The inscription of the dome of Amerdolu Monastery of Baghesh:

Ի ծայր թուոյս մեր տումարիս,
Քսան եւ վեց յոբելինիս,
Իննեակ թուոց պակաս հաշուիս,
Յունիս ամսոյ տաս ու մեկի[ս],
Յոյժ դառնացեալ ժամանակիս,
Շինումն եղել եւ սուրբ գմբեթիս,
Ծերունագարդ տեսննս Վարդանիս,
Արի եւ քաջ հովուապետիս,
Սրբազան եպիսկոպոսիս,
Միշտ մշտաշէն վանօրէիցս
Հօրս մերոյ տէր Ղազարիս,
Կաթնամատոյց մօրս Սառայիս,
Եղբօրս մեր տէր Պաղտասարիս,
Եւ եղբօրս միստմ Աւետիսիս,
Քուերս իմոյ Մարիամիս,
Եղբօրս որդի փոքր Ղազարիս,
Եւս իշխանապետ եւ կենդանի Խաչմանուկիս,
Այլեւ համայն քրիստոնէից,
Ըրբ ընթեռնուք, սուրբ զողորմին:

Transl.: *On 11 June 1141 (1692), in rather bitter times, this holy dome was built by Father Vardan, a valorous and courageous chief shepherd and a holy bishop of a venerable age⁵² who always keeps monasteries in good repair. In memory of our father, Father Ghazar, our mother Sara, who fed us on milk, our brother, Father Paghtasar, and the other brother of ours, Avetis, my sister Mariam, my brother's younger son Ghazar as well as ...Khachmanuk, who is alive, and all Christians. May those who read this pray for their souls.*

Written on four windows:

Ըվ սերովրէք, ով քերովրէք, ի դրախտն մտանէք,
զԱստուածութիւն աղաչեցէք, ընդ շինողին հաշտոցուցէք:

Transl.: *You, seraphs, and you, cherubs, may you enter paradise and beg God to forgive the builder [of this].*

51 Avekh Monastery, 17 May 1860.

52 The builder of this dome, eminent Bishop Vardan, who was from Manavank [Monastery], Mush, also constructed seven churches and domes in other places, justly earning himself the title of Church Builder amidst the common people. After his death, he was buried in the church of Amertola Monastery of Baghesh. I wrote the aforementioned inscription in Baghesh in 1860, during the priorate of Archimandrite Yeremia Tevkants of blessed memory.

The following was written in the south-west:

Ծերակացութեամբ վանքին Գրիգոր ծայրագոյն վարդապետին, բուին ՌՄՂԱ (1842)-ին:

Transl.: ...in the days of Senior Archimandrite Grigor, in the year 1291 (1842).

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 380p.

BEIRUT

1 The construction inscription of Sourb Nshan (Holy Sign) Church of the monastery of Beirut:

Օծմամբն արբեցելով հաստատեցաւ եկեղեցիս յանուն Սուրբ Նշանի փրկչին ի յիշատակ նախահաւատ ազգիս հայոց բարեջան տենջանօք արքայ զահին Երուսաղէմի տ. տ. Յովհաննու վեհ պատրիարքի Չմիտնացոյ ի հատուցումն պաշտաման արբազան խորհրդոյ ի փառս ամենասուրբ Երրորդութեան, գնեալ արդեամբ Յովսէփ սարկաւազի Անթապիեցոյ միաբանի արքայ աթոռոյն Երուսաղէմի, յամի տեառն 1851 փետրվար 28:

Transl.: This church was blessed and sanctified by the name of the Holy Sign [Sourb Nshan] of the Saviour in memory of the Armenian nation that was the first to embrace Christianity, through the strenuous efforts of His Holiness Hovhan of Smyrna, noble Patriarch of the Holy Throne of Jerusalem... to the glory of the Holiest Trinity. Purchased with the means of Deacon Hovsep of Aintap, a member of the brethren of the Holy Patriarchate of Jerusalem, 28 February A.D.

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 20p.

2 The inscription of the baldachin of the same church:

Ի պատրիարգութեան Սրբոյ Երուսաղէմի տ. տ. Եսայի արբազան արքեպիսկոպոսի կառուցաւ խաչկալս արդեամբն եւ ծախիւք Կեսարացի մեծ. Մահտեսի Գրիգոր աղայ Պասմաճեանի, ի յիշատակ կենդանեաց եւ ննջեցելոց իւրոց: Ի տեսչութեան արժ. Յովհաննէս վարդապետի Գ. Իփէկեանի, 1878:

Transl.: In 1878, in the days of His Holiness Yesayi, Patriarch of Jerusalem, the Most Reverend Archbishop, in the times of the Very Reverend Hovhannes G. Ipekian, an inspector and an archimandrite, this baldachin was built with the means of honourable Mahtesy Grigor Agha Pasmajian of Cesarea in memory of those alive and dead in his kin.

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 20p.

3 The inscription of the vestry of Sourb Nshan Church:

Շինեցաւ աւանդատունս արդեամբ եւ ծախիւք Պրոսացի Յովհաննէս վարդապետ Գ. Իփէկեանի, ի յիշատակ կենդանեաց եւ ննջեցելոց իւրոց: 1884 ապրիլ 1:

Transl.: This sacristy was built with the means of Archimandrite Hovhannes G. Ipekian of Prusa in memory of those alive and dead in his kin. 1 April 1884.⁵³

53 Beirut, 28 December 1890.

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 21u.

GEGHARD MONASTERY

1 One of the inscriptions carved on the entrance to the cave opposite Ayrivank (Geghard):

Ի բուին ՈԼ (1181), ես՝ տէր Ստեփաննոս Ադուանից կաթողիկոս, եղէ միաբան սուրբ ուխտիս Այրից վանաց, յառաջնորդութեան հօրն Գրիգորի: Եւ ետու զԱնդրէի առաքելոյ նշխարն եւ սուրբ նշան եւ բնակիչք տեղոյս խոստացան ինձ զտօն փոխման Տիրամօրն Գ [3] աուրս յամենայն եկեղեցիս պատարագել զՔրիստոսն:

Transl.: In the year 630 (1181), in the days of Prior Grigor, I, Catholicos of Caucasian Albania Stepanos, reached an agreement with the holy monastery of Ayrivank and gave it a relic of Andrew the Apostle together with the Holy Sign, in return for which, the brethren promised three divine services for me in all churches on the feast of the Assumption of the Holy Virgin.⁵⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 6u.

2 An inscription carved on an upper part, close to the previous one:

Ի բուին ՈՒԹ (1200) քրիստոսաւեր իշխանաց իշխանք Չաքարէ եւ Իւանէ վերստին դարձուցին զջուրն... եւ բնակիչք խոստացան զաւագ խորանն զԱստուածածին բովանդակ տարին պատարագել զՔրիստոս յանուն նոցա:

Transl.: In the year 649 (1200), Princes of Princes Zakare and Ivane, known for their love for Christ, again provided the monastery with water... and the brethren promised to hold divine services in their memory in the main sanctuary dedicated to the Holy Virgin throughout the year.⁵⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 6u.

3 A copy of the inscription of the large narthex of Ayrivank:

Ի ժամանակս թագաւորագնոյն Չաքարիայի եւ Իւանէի նորին հարազատի եւ որդոց նոցին՝ Շահանշահին եւ Աւագին, եւ յառաջնորդութեան Բարսեղի միայնաւորի եւ աշխատութեամբ եղբարցս շինեցաւ Կաթողիկէս մեծափառ: ՈԿԳ (1214):

Transl.: In the times of Zakaria and his brother Ivane of royal descent, and their sons Shahanshah and Avag, in the days of Prior Barsegh the Anchorite, this magnificent church was built with the brothers' efforts. 663 (1214).⁵⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 6p-7u.

4 A copy of the undated (695 to 1246) inscription of the cut-in-rock church of Ayrivank, inside which blackish water flowed:

Ի տէրութեան բարեպաշտ, աստուածաւեր թագաւորին վրաց Աւագին եւ Շահնշահի եւ որդոյ նորա Չաքարիայի, ես՝ Պոռօ, որդի || Վասակայ, յագ-

54 Ayrivank, 30 May 1867.

55 In the same place, 30 May.

56 Ayrivank, 30 May (Tuesday) 1867.

գէն Խաղբակու, զանձագին արարի ի տէրանց աշխարհիս զմեծառչակ Այրի վանս լերամբ եւ դաշտաւ եւ ամենայն կազմութեամբ, որ կայր ի սնս, փորեցի ի վիմէ տուն աստուծոյ յիշատակ ինձ եւ որդեաց ինձ եւ ամուսնոյն իմն Խութլու-Խաթունին:

Transl.: *During the reign of the pious, God-loving king of Georgians, in the times of Avag and Shahenshah and his son Zakaria, I, Prosh, the son of Vasak from Khaghbak's family, ... the renowned Ayrivank with mountains, fields and everything else they retained, had a house of God cut in the rock in memory of my sons, my spouse Khutlu-Khatun and me.*

This was adjoined by another inscription in a different type of writing:

Իմովքն զամէն սվի ի դունն Սուրբ Գեղարդին վախմ՝:

Transl.: *I gave all my property as a donation to Sourb Geghard.*⁵⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 7p-8u.

5 In commemoration of the renovation of a cut-in-rock church opposite Ayrivank:

Ի թուխ ԶԵ (1256) նորոգեցաւ Սուրբ Աստուածածինս:

Transl.: *In the year 705 (1256), this church of Sourb Astvatzatzin was repaired.*⁵⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 8u.

6 A copy of the inscription of the great cut-in-rock church of the same Ayrivank:

Աւգնականութեամբն աստուծոյ ես... Պապաքս, որդի Պռօշայ եւ ամուսին իմ Ըռուզուքան, փորեցաք զժամատունս յինքնաբոս վիմէ յիշատակ հոգոց մերոց եւ զաւակաց մեզ անմահ ի հալալ արդեանց մերոց: Եւ եղեւ առաջնորդութեամբ տէր Գրիգորի, թուին ԶԼԷ (1288):

Transl.: *By the support of God, my spouse Ruzukan and I..., Papak, the son of Prosh, had this zhamatun [vestibule] cut in a natural rock with our honestly-earned means in eternal memory of our children and our souls. And this was carried out in the days of Prior Grigor,⁵⁹ in the year 737 (1288).*⁶⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 6u.

7 A cross-stone perpetuating Prior Martiros' memory:

Այս է տապան հանգստեան վանահօր Մարտիրոս վարդապետի Էջմիածնեցոյ: Յամի 1845:

Transl.: *In this grave reposes Father Superior, Archimandrite Martiros of Echmiatzin. 1845.*⁶¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 346p.

57 Ayrivank, 30 May 1867.

58 In the same place, 30 May '67.

59 Or 'Margar': this was a cryptogram.

60 In the same place, 30 May.

61 In Geghard Monastery, 30 May (Tuesday) 1867.

8 Commemorating the overhaul of the dome and roofs of Ayrivank:

Շնորհիւ ամենագօրին աստուծոյ երրորդ անգամ նորոգեցան տանիքն Այրիվանիցս Սուրբ Գեղարդայ հանդերձ երկոքունք զմբէթիւք, որօք լուսատրչեան հայոց ժողովրդականաց եւ բազմաջան աշխատութեամբ վանահօր Միքայէլ վարդապետի Չամօրեանց Տիխիսեցոյ, որ եւ գնեաց յօգուտ վանիցս իւրով սեպհականութեամբ զԳողտ գիւղն ընդ միոյ ջաղացի թուին հայոց ՌՅԵ եւ յամի տեառն 1856:

Transl.: *By the grace of Almighty God, the roof of Sourb Geghard [Church] of Ayrivank was repaired for the third time together with its two domes [through the efforts of] Gregorian Armenians and the heavy endeavours of the Prior, Archimandrite Michael Zamoriant of Trpkhis, who purchased Goght Village and a mill for the monastery with his own means in the year 1305 of the Armenian calendar and 1856 A.D.*⁶²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 383p.

SOURB KARAPET (HOLY FORERUNNER) MONASTERY OF GEGHI

The inscription of the door of the church of Sourb Karapet Monastery of Geghi:

Ես՝ Սառեպիոներ, կազմեցի գրուուն: Յիշեցէք ի Քրիստոս: Ի թվին ԶԿԱ (1312), յիշատակ է իւր եւ իւր ծնողաց իւրեանց եւ որդոյն մնա՝ պարոն Տիրապետին եւ ամենայն զարմից: Շինեցաւ դուրս Սուրբ Կարապետի ձեռամբ պարոն Ստեփաննոսի:

Transl.: *I, Sarepioner, had the door engraved with reliefs. May you remember me in your prayers to Christ. In the year 761 (1312), in memory of his parents, his son, Mr. Tirapet, all his kinsfolk and his soul. This door of Sourb Karapet was made by Mr. Stepanos.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 330u.

MONASTERY OF GOLGOTHA

Monastery of Golgotha in the land of Bznunik:

Ի դրանէ սուրբ եկեղեցոյս, որ Գողգոթայ վերակոչի, եւ ի Սուրբ Աստուածածնի տաճարէս եւ ի սուրբ սկաւառակէս եւ յայլ սրբութեանց եւ ի մասանց, որ աստ կան հաւաքեայ, որ է յերկիրն Բզնունեաց, որ է Արծկէ, հանդէպ մեծ անապատին, որ է հոչակաւոր եւ հրաշագործ վանք, որ հասանէ ամենայն նեղելոց եւ ցաւագարաց յօգնութիւն... եւ շինեցի զեկեղեցի զտեղին եւ անուանեցին Սուրբ Գողգոթայ եւ Սուրբ Աստուածածին եւ է տեղին անապատ եւ վանք եւ առնէ մեծամեծ սքանչելիս, զի աղբիւր ելանէ ի ներքոյ եկեղեցոյն եւ բժշկէ զամենայն խոցաւորս եւ զախաւածէսս:

Transl.: *In this holy church called Golgotha and Sourb Astvatzatzin Church ...the holy chalice and other sacred relics that are collected together here in Artzke, in the land of Bznunik, opposite the great cloister which*

62 In Ayrivank, which is now called Geghard and is located close to the village town of Garni, on 30 May (Tuesday) 1867.

is a renowned miracle-working monastery and extends a helping hand to all those in pain and misfortune... and I built a church in this place and it was called Sourb Golgotha and Sourb Astvatzatzin. This cloister fascinates everybody as the water of a spring flowing from below the church heals all pains and diseases.

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 39p.

GORTZOT

1 Commemorating the repairs of St. Kirakos Church of Gortzot Village:

Կանգնեցաւ խաչս բարեխօս առ աստուած վասն պարոն Յովանէսին՝ Խաղրիվերմիշի որդուն, որ ԾԵ (55) ամնայ փոխեցաւ ի Քրիստոս, թվ. ՁԼԳ (1484):

Transl.: This cross was erected to ask for God's mercy for Mr. Hovhannes, Khaghrivermish's⁶³ son, who yielded up his spirit to Christ at the age of 55 in the year 933 (1484).⁶⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 367p.

2 Ձխոսորով յիշեցէք ի Քրիստոս Աստուած, բռնին ՌՃԹ (1570):

Transl.: May you remember Khosrov in your prayers. In the year 1019 (1570).⁶⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 482u.

3 Սոյն Գործոթ գիւղի եկեղեցին նորոգի ի թվ. ՌՄԾԸ (1809) արդեամբ Ղարասէֆերեան Յակոբ աղայի:

Transl.: The church of this village of Gortzot was renovated in the year 1258 (1809) with the means of Agha Hakob Gharaseferian.⁶⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 391u.

GORI

Engraved on a funerary memorial dedicated to Father Petros Ter-Margariants from Yerevan:

Ի շիրմիս ներքոյ մարմնով ամփոփի
Պետրոս քահանայ այր առաքինի,
Ի Տէր Մարգարեանց զարմէն ընծիւղի,
Եւ ի յերկիւղ տեառն անդէն սնանի:
Ապա սրբալոյս իղով օճանի,
Աշալուրջ հովիւ հօտին Քրիստոսի,
Մա աղօթանուէր, յարգող սաղմոսի,
Ծոյլ պղերգ արանց օրինակ բարի:
Հեզ, անփառասէր ատող աշխարհիի,
Սուրբ վարուք բազմաց վճիտ հայելիի,
Ոհ, խորշակ մահու սմա հանդիպի,

63 Astvatzatur's.

64 Gortzot, Van, 16 October (Sunday) 1866.

65 Gortzot, Van, 16 October (Sunday) 1866.

66 [We are not sure that this is a lapidary inscription: most presumably, it is Pirghalemian's own reproduction of the inscription. Having no other sources at hand, we are presenting it as reported by this scholar].

Խամբէ զկոկոն վարդ ծաղիկ հասակի:
Քառասուն եւ եօթն ամաց վախճանի,
Թողեալ զընդանիս ի սուգ թախճալի,
Ի հողէն ստեղծեալ մարմին հող լինի,
Ըստ վճռողական բանիցն Արարչի:
Այժմ ընթերցողացոյ խրատ պիտանի,
Տայ զայս, թէ ունայն է փառք աշխարհիի,
Յաւարտ սուղ բանիս զայլ ինչ ոչ կամի,
Միայն թէ ասել հոգւոյն զողորմի:
[ՌՅԹ - 1860]:

Transl.: In this grave repose the remains of Priest Petros, a man of virtue descending from the Ter-Margariants' family, which imbued him with fear of the Lord. Then he was ordained as a vigilant shepherd of Christ's flock being anointed with holy oil. He devoted himself to prayers and treated psalms with respect, setting an orderly example for those lazy and irreligious. Humble, not vainglorious at all and hating the mundane world, he was a pure reflection of a sinless mode of life. Alas, the wind of death reached him and he faded away in the prime of life. He died at the age of forty-seven, leaving his family in sorrowful mourning. By the Creator's will, the body made of dust is eventually reduced to dust. This contains a precept useful for readers, namely that vain is mundane glory. May you pray for the repose of his soul. [1309 - 1860].⁶⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 4u.

DATVAN

A copy of the epitaph of Echmiatzin Catholicos Barsegh:

Այս է հանգիստ տէր Բարսեղ կաթողիկոսին Սուրբ աթոռին Էջմիածնի, ի թուին ՌՃԶ (1567):

Transl.: In this grave reposes His Holiness Barsegh, Catholicos of the Holy See of Echmiatzin. In the year 1016 (1567).⁶⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 496p.

JERUSALEM

1 Engraved on Caliph Safar's funerary memorial:

Այս է տապան խալիֆայ Սաֆարին, թվին ՌՉԹ (1640):

Transl.: In this grave reposes Caliph Safar. In the year 1089 (1640).

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34p.

2 A cross-stone erected in memory of sexton Hovhannes from Takirtagh:

67 I wrote the aforementioned obituary on 16 February 1860, in Gori City, Georgia, which is situated on the northern side of the great river Kur, at the request of the Primate of the same diocese, hospitable, honourable Archimandrite Poghos, the brother of the aforementioned Priest Petros Ter-Margariants...

68 According to Archimandrite Vrdanes Tevkants, who copied this inscription, this grave is situated close to the right wall of the church of Datvan Village, Van. I copied his version in Van on 23 October (Wednesday) 1885.

Այս է տապան Թաքիրտաղի տիրացու Յանէ-սին, քվին ՌՃԳ (1655)-ին էր:

Transl.: *In this grave reposes sexton Hanes from Takirtagh. In the year 1104 (1655).*⁶⁹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 35u.

3 Carved on a funerary memorial dedicated to Sefer, a Pole:

Այս է տապան Լեհի Սէֆէրին, որ փոխեցաւ առ աստուած, քվին ՌՃԺ (1661):

Transl.: *In this grave reposes Sefer, a Pole, who yielded up his spirit to God in the year 1110 (1661).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, pp. 34p-35u.

4 On a cross-stone erected in memory of Mahtesy Shakar:

Այս է տապան հանգստեան Քաւացի տէր Պապայի դստերն մահտեսի Շաքարին, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս, քվին ՌՃԺԳ (1665)-ին:

Transl.: *In this grave reposes Mahtesy Shakar, the daughter of Father Papa from Kava who departed this life in the year 1114 (1665).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. u.

5 Engraved on a funerary memorial dedicated to Archimandrite Mkrtich from Pehesni:

Տէր տապանիս, որ կայ յայտնի,
Է Սկրտիչ վարդապետի,
Որ էր տեղեալ Պրիքսնեցի,
Եւ ժամ օրհնող գահին մեծի,
Բարուքըն յոյժ հեգահոգի,
Եւ փոյթ ի գործս յամենայնի,
Հանգեալ ի մերս թուականի,
Հազար հարիւր քսանի (1671):

Դուք՝ ընթերցողք, յիշեալ վարդապետի սուրբ զոգորմի, ամէն:

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Mkrtich, who was from Pehesni, ...of a humble and modest nature, sparing no efforts in all kinds of work. He died in the year 1120 (1671) of our calendar. May you, readers, pray for the repose of this archimandrite's soul. Amen.*⁷⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. p.

6 Engraved on a funerary memorial dedicated to khoja [merchant] Soghomon from Ghalatia:

Այս է տապան Ղալաթիացի մահտեսի խօճայ Սողոմոնին, քվ. ՌՃԻԳ (1674):

Transl.: *In this grave reposes khoja Soghomon from Ghalatia, a mahtesy. In the year 1123 (1674).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34u.

7 On a mortuary memorial dedicated to Archimandrite Stepanos Mokatsy:

Այս է տապան հանգստեան Սոկացի Ստեփաննոս ճգնաւոր վարդապետին, որ փոխեցաւ ի թուին ՌՃԿԹ (1720) ամին: Յիշեցէք եւ ողորմի ասացէք, ամէն:

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Stepanos Mokatsy, a hermit who consigned his soul to God in the year 1169 (1720). May you remember him and pray for his eternal rest. Amen.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 35u.

8 Ի թին հազար հարիւր յքսնի,
Քրսան եւ երկու յաւելորդի (1723),
Խնդրեմ ի ձէնց աղերսալի,

Որք ընթեռնոյք, սուրբ զոգորմին, ամէն:

Transl.: *In the year 1172 (1723). Humbly asking all those reading this to pray for his soul. Amen.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. u.

9 Engraved on the funerary memorial of Archimandrite Poghos from Palat:

Այս է տապան դամբարանի,
Տեանն Պօղոսի ընտրեալ պետի,

Արդիւնաւոր միաբանի,
Յոյժ գիտնական, իմաստիւք լի,

Տեղեալ զոլով սա Պալաթցի,
Ի թին հազար հարիւր յքսնի,

Քրսան եւ երկու յաւելորդի (1723), ||
Խնդրեմ ի ձէնց աղերսալի,

Որք ընթեռնոյք, սուրբ զոգորմի, ամէն:

Transl.: *In this grave reposes Father Poghos, a selected chief and a prolific brother, a wise scholar of great knowledge, who was from Palat by birth. In the year 1172 (1723). Humbly asking all those reading this to pray for his soul. Amen.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, pp. u-p.

10 An inscription carved on a cross-stone in the right of the section between the sanctuary and prayer hall of the church:

Հրամանաւ տեանն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եւ քվին հայոց ՌՃՀԶ (1727) եղեւ վախճան Բաբերդցի Սիմէօն վարդապետին, որ նորոգեաց սուրբ (ուխ)-տի տաճարս եւ եղաւ ի յայս տապան, յիշեցէք ի Քրիստոս աստուած, ամէն:

Transl.: *By the will of Our Lord Jesus Christ, in the year 1176 (1727) of the Armenian calendar, Archimandrite Simeon Baberdtsy, who had renovated this church of the holy monastery, yielded up his spirit to God and found repose in this grave. May you remember him in your prayers. Amen.*⁷¹

Close to the epitaph:

Այս է տապան Սիմէօն վարդապետին:

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Simeon.*
Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 52u.

69 [Pirghalemian has the following margin note: «1755. ՌՃԳ»]. Evidently, 1755 is wrong as the Armenian letters ՌՃԳ stand for 1655 and not 1755].

70 *In the Armenian monastery of Sourb Prkich on [Mount] Zion on 20 January (Sunday) 1891.*

71 *Carved on a cross-stone in the right section of the part between the sanctuary and prayer hall.*

11 Այս է տապան հանգստեան Պալաթքի լուսարար Յակոբ վարդապետին, սրբոյ աթոռոյս բազմաշխատ նուիրակի, որ հանգեաւ ի թվին ՌճՀԷ (1728)-ին: Ընթերցողք, տուք զողորմին:

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Hakob, a sacristan from Palat, a meritorious envoy of the Holy See who departed this life in the year 1177 (1728). May readers pray for his eternal rest.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34p.

12 A copy of the epitaph of Cilician Catholicos Petros:

Այս է տապան Պետրոս կաթողիկոսին Կիլիկիոյ, որ փոխեցաւ առ տէր ի թվին ՌճՀԷ (1728) ամին: Յիշեցէք ի Քրիստոս:

Transl.: *In this grave reposes Catholicos of Cilicia Petros, who consigned his soul to God in the year 1177 (1728). Amen. May you remember him in your prayers to Christ.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 31p.

13 Engraved on a funerary memorial dedicated to Archimandrite Minas Ghapantsy:⁷²

Այս է տապան հանգստեան Ղափանցի միաբան ժամասաց Ստեփաննոս վարդապետին, որ փոխեցաւ թվին ՌճՁԳ (17) ամին: Ի յոյսն վերին դուք՝ հանդիպողքդ, տուք զողորմին:

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Stepanos Ghapantsy, a monk⁷³ and chorister who died in the year 1184 (1735). Amen. Hoping from heaven that you, those seeing this, may pray for his soul.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 33u.

14 On a funerary memorial dedicated to Archimandrite Martiros Baghishetsy:

Այս է տապան հանգստեան Հրեշտակապետու ըէիզ Բաղիշեցի Մարտիրոս վարդապետին, որ հանգեաւ ի ՌճՁԳ (1735)-ին:

Transl.: *In this grave reposes senior sacristan of [the church of Holy] Archangels, Archimandrite Martiros, who departed this world in 1184 (1735).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. p.

15 Carved on a cross-stone dedicated to Father Atanas, a sacristan:

Այս է տապան հանգստեան Սուրբ Յարութեան լուսարար տէր Աթանասին, թվին ՌճՁԳ (1735)-ին:

Transl.: *In this grave reposes sacristan of Sourb Harutiun [Church], Father Atanas. In the year 1184 (1735).*

72 [Pirghalemian wanted to present the epitaph of Archimandrite Minas Ghapantsy, but in fact, he put down that of Archimandrite Stepanos without changing the title].

73 [Pirghalemian first wrote «Մինաս վարդապետ» (Archimandrite Minas), but then deleted it and overwrote it with the word «միաբան» (monk)].

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. u.

16 On a mortuary memorial dedicated to Archimandrite Hakob, a sacristan:

Այս է տապան հանգստեան Պալաթքի լուսարար Յակոբ վարդապետին՝ սրբոյ աթոռոյս բազմաշխատ նուիրակի, որ հանգեաւ ի թվին ՌճՁԷ (1738)-ին: Ընթերցողք, տուք զողորմին:

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Hakob, a sacristan from Palat and a meritorious envoy of the Holy See who departed this world in 1187 (1738). May readers pray for his soul.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34p.

17 On a funerary memorial dedicated to Toros Parontir:

Այս է տապան հանգստեան Ըստամպոլցի Թորոս Պարոնտիրին, որ հանգեաւ ի ՌճԿԸ (1739) թվին: Ընթերցողք, տուք զողորմին:

Transl.: *In this grave reposes Toros Parontir from Istanbul, who died in the year 1168 (1739). May readers pray for his soul.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34p.

18 West and south of the roof: ...the copy of an inscription carved around the dome:

Յովհաննու եւ Յակոբայ բարեխօս է տուք խաչերս առ աստուած վասն Կոստանդնուպոլսի պատրիարքաց, ՌճԳ (1741):

Transl.: *May these holy crosses protect Patriarchs of Constantinople Hovhan[nes] and Hakob.⁷⁴ 1190 (1741).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 52p.

19 Carved on a funerary memorial dedicated to Archimandrite Hovhannes Baghishetsy...:

Այս է տապան հանգստեան Սուրբ Յարութեան ըէիզ Բաղիշեցի Յովաննէս սաղմոսասաց հեզ ծերունի վարդապետին, որ ի թվին ՌճԳԱ (1742) ամի բարի մահուամբ փոխեցաւ ի յոյսն վերին: Դուք՝ հանդիպողքդ եւ ընթերցողքդ, զողորմին սասցէք լի բերանով, ամէն:

Transl.: *In this grave reposes Hovhannes Baghishetsy, a humble aged archimandrite, a psalmist and the senior sacristan of Sourb Harutiun [Church]. In the year 1191 (1742), death kindly took his life away. May you, those who see and read this, heartily pray for his eternal rest. Amen.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34p.

20 On a funerary memorial dedicated to Archimandrite Grigor from Khozagrak:

Այս է տապան Խոզագրակցի Գրիգոր վարդապետին, որ փոխեցաւ ի թվին ՌճԳԱ (1742): Յիշեցէք եւ ողորմի, սասցէք:

74 [Patriarchs Hovhannes Kolot (the Short) and Hakob Nalian].

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Grigor from Khozagrak, who departed this life in the year 1191 (1742). May you remember him and pray for his soul.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34p.

21 *On a mortuary memorial dedicated to Archimandrite Sahak Yerznkatsy:*

Այս է տապան Երզնկացի Սահակ վարդապետին, որ փոխեցաւ ի թվին ՌՃՂԱ (1742): Յիշեցէք ողորմի ասելով:

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Sahak Yerznkatsy, who died in the year 1191 (1742). May you remember him by praying for his soul.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. u.

22 *Engraved on a cross-stone dedicated to Mahtesy Hovsep Agha, a watchmaker:*

Այս է տապան հանգստեան Ստամբուլցի չուխաճի մահտեսի Յովհաննէսի որդի, հռչակատր սահաթճի մահտեսի Յովսէփ աղա բարեպաշտ իշխանին եւ մեծի բարեկամի սրբոյ աթոռոյս, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս թուին ՌՃՂԹ (1750), նոյեմբերի ԻԹ (29), յօրն հինգշաբթի եւ մեծ սուգ եթող ընտանեացն եւ ամենայն զբարին կամեցողաց Սրբոյն Յակոբայ: Ընթերցողք, տուք զողորմին:

Transl.: *In this grave reposes the son of chukha [woolen cloth] weaver, Mahtesy Hovhannes from Istanbul, the renowned watchmaker, Mahtesy Hovsep Agha, a pious prince and a great friend of the Holy See who yielded up his spirit to Christ on 29 November (Thursday) in the year 1199 (1750), leaving his family members and all those wishing good to St. Hakob. May readers pray for his soul.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34u.

23 *On a cross-stone dedicated to Archimandrite Astvatzatur, a senior sacristan:*

Այս է տապան հանգստեան Սրբոյն Յակոբայ աւագ լուսարար Ալաշկերտցի, ի գիղէն Նանաճանայ, բազմաշխատ եւ շնորհալի Աստուածատուր վարդապետին, որ հանգեաւ ի յոյսն վերին, ի ՌՄԸ (1759) թվին: Որք ընթեռնուք, տուք զողորմին:

Transl.: *In this grave reposes senior sacristan of St. Hakob [Church], meritorious and gifted Archimandrite Astvatzatur from Nanajana Village of Alashkert, who departed this life in the year 1208 (1759). May those who read this pray for his soul.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 33p.

24 *Commemorating the repairs of the grave of the Holy Forerunner:*

Յիշատակ է Բօրահեացի մահտեսի Աստուածատուրի որդիքն մահտեսի Ստեփաննին, Յարութիւնին եւ Յակոբին հոգւոցն, ի դուռն սուրբ անպատին Կոռուո, ի թվին ՌՄԹ (1760):

Transl.: *In memory of the souls of the sons of Mahtesy Astvatzatur from Kyotahia, Mahtesy Stepan, Harutiun and Hakob. In the holy cloister of Ktuts in the year 1209 (1760).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 51p.

25 *On a funerary memorial dedicated to translator (interpreter) Poghos:*

Այս է տապան հանգստեան բազմաշխատ Թերճիման Պօղոսին, որ հանգեաւ ի թվին ՌՄԺ (1761)-ին: Որք ընթեռնուք, տուք զողորմին:

Transl.: *In this grave reposes meritorious translator [interpreter] Poghos, who departed this life in the year 1210 (1761). May those who read this pray for his soul.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34u.

26 *Carved on a cross-stone erected in memory of ...Margar in the outer cemetery:*

Այս է տապան հանգստեան Արեւելցի ցորենաբան Մարգարին, թվին ՌՄԻ (1771):

Transl.: *In this grave reposes ...Margar Areveltsy. In the year 1220 (1771).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 36p.

27 *Այս է տապան Ղալաթիացի մահտեսի խօճայ Սողոմոնին, թվին ՌՃԻԳ (1774):*

Transl.: *In this grave reposes Mahtesy Soghomon, a khoja, from Ghalatia. In the year 1123 (1774).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34u.

28 *The copy of an inscription carved in memory of Archimandrite Barsegh:*

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս բարեխօս առ աստուած վասն Բարսեղ վարդապետին: Էր աստուածաբան, Բաղիշէցի եւ փիլիսոփայ, հին միաբան, ՌՄԻԳ (1774):

Transl.: *This holy cross was erected to ask for God's mercy for Archimandrite Barsegh from Baghesh, who was a theologian, a philosopher and a long-time monk. 1223 (1774).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 54p.

29 *On a funerary memorial dedicated to Bishop Gabriel from Ghuzunjan:*

Այս է տապան հանգստեան սրբոյ աթոռոյս միաբան եւ վեքիլ Գուգուջանցի Գաբրիէլ արհի եպիսկոպոսին, որ հանգեաւ ի ՌՄԸ (1782) թուին: Ընթերցողք, տուք զողորմին, ամէն:

Transl.: *In this grave reposes Archbishop Gabriel from Ghuzunjan,⁷⁵ a vicar and monk of the Holy See who died in the year 1231 (1782). May those who read this pray for his soul. Amen.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34u.

75 [Ghuzunjan].

30 On a cross-stone in memory of Archimandrite Mkhitar from Ganja, who was a binder:

Այս է տապան հանգստեան Կենճէցի կազմարար Մխիթար վարդապետին, որ փոխեցաւ ի կեանս, քվին ՌՄԽ (1791):

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Mkhitar from Ganja, who was a binder. He departed this life in the year 1240 (1791).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 36ս.

31 On a funerary memorial dedicated to Archimandrite Zakaria, a gate maker:

Այս է տապան հանգստեան Արեւելցի եւ սրբոյ աթոռոյ աշխատատոր դարպասճի Չաքարիա վարդապետին, ի քվին ՌՄԾԱ (1802):

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Zakaria Areveltsy, a meritorious gate maker of the Holy See. In the year 1251 (1802).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 36ս.

32 A copy of an inscription written in black paint on the altar of the belfry:

Յիշատակ է զանկազատունս անուն սրբոյ Հրեշտակապետի, որ է տաճար եւ ուր տեղի անմահ եւ սուրբ պատարագի Ակնա գիւղ... Ափու...ցի Արփիարեանց ազնիւ զարմէ Փիլիպպոսի բարեպաշտի եւ մեծահամբաւ ամիրայի: Յանկալի զանկազատունս յիշատակ է որդոյ նորա Արփիարի:

Ով ընթերցողք, բոլոր սրտիւ տուք զողորմին ինքն զարմօք, զաւակօք օրհնեալ լինի, քվին ՌՄԾԲ (1803):

Transl.: *This church/bell tower, dedicated to the Holy Archangel ...where ...holy divine service ...village of Akn...⁷⁶ Apu...⁷⁷ the renowned pious emir Pilippos from the Arpiarians' noble family. This desirable belfry perpetuates the memory of his son Alpiar.*

May those who read this pray heartily for his repose and may he be blessed together with his kinsfolk and children. In the year 1252 (1803).

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 52p.

33 On a cross-stone dedicated to Bishop Simeon, a senior sacristan from Van:

Այս է տապան հանգստեան սրբոյ աթոռոյս բնիկ միաբան, աւագ լուսարար Վանեցի Սիմէօն եպիսկոպոսին, որ հանգեաւ ՌՄԿԹ (1810), սեպտեմբեր ԺԵ (15):

Transl.: *In this grave lie the remains of Bishop Simeon from Van, a senior sacristan and a ...monk of the Holy See, who died on 15 September 1269 (1810).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34ս.

34 On a mortuary memorial dedicated to Bishop Petros from Chemeshkatzag:

Այս է տապան հանգստեան սրբոյ աթոռոյս միաբան եւ բազմաշխատ վերի Չմշկեղեցի Պետրոս եպիսկոպոսի, որ հանգեաւ թուին 1810: Ընթերցողք, տուք զողորմին:

Transl.: *In this grave reposes Bishop Petros from Chemeshkezeg,⁷⁸ a monk of the Holy See and a meritorious vekil who died in the year 1810. May those reading this pray for his soul.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34ս.

35 Sourb Prkich (Holy Saviour) Monastery of Jerusalem: Carved on a cross-stone in memory of Archimandrite Abraham Vanetsy:

Տապանս այս է || սրբոյ աթոռոյս բազմամեայ միաբան Վանեցի Աբրահամ վարդապետին, որ հանգեաւ ՌՄԿԶ (1817):

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Abraham Vanetsy, a long-time monk of the Holy See who died in 1266 (1817).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, pp. 35p-36ս.

36 Այս է տապան հանգստեան սրբոյ աթոռոյս բնիկ միաբան, աւագ լուսարար Վանեցի Սիմէօն եպիսկոպոսին, որ հանգեաւ ՌՄԿԹ (1820), սեպտեմբեր 15 (15):

Transl.: *In this grave reposes Bishop Simeon Vanetsy, a senior sacristan and a ...monk of the Holy See who died on 15 September 1269 (1820).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 34ս.

37 An inscription commemorating the renovation of the old library of the monastery of Jerusalem:

Պայծառագեղ ծաղկանկարք,
Ամենուստեք քաջայարմարք,
Չորս ի սենեակ աստ գրքատան,
Վայելես դու ի տես ական:
Գերապայծառ Մինաս անուն,
Եպիսկոպոսըն բազմարդին,
Քաջ նկարել հոգացաւ զսոյն,
Ի յիշատակ իւրոյ հոգոյն:

Transl.: *Bright and beautiful ornamental paintings well fitted everywhere for you to see and enjoy this room of the library. The Right Reverend Minas, a meritorious bishop, had it adorned with beautiful paintings in memory of his soul.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 25ս.

38 Another inscription from the same library:

Յերջանիկ ատուրս պատրիարկութեան,
Տեանն Գաբրիէլի վեհին սրբական,
Այս վայելչակերտ սենեակ գրքատան,
Նորոգեալ ցուցաւ ի գոյն գեղական,
Մինաս վարդապետ ճնունդ Բիւզանդեան,
Եւ եպիսկոպոս տեղոյս միաբան,
Ի վայելչս անձին երբ էր գրքապան,

78 [Chemeshkatzag].

76 [The marks of omission were put by Pirghalemian].

77 [Probably, the word should have been read as «Ափուլեխից» (from Apuchekh) as the Arpiarians were from this place].

Եւ յետնոց եթող յիշատակարան.

ՌՄՀԲ (1823 ամի տեսան):

Transl.: *In the happy days of His Holiness, Patriarch Gabriel, the renovation of this nicely-built library room was ordered in varied colours by Archimandrite Minas from Constantinople and a bishop of the local community, ...when he was a librarian. And he left words of commemoration for the coming generations. In the year 1272 (1823 A.D.).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 25u.

39 *On a cross-stone dedicated to Archimandrite Mkrtych:*

Աստ է տապան հանգստեան նախկին չուխածի Սամաթիացի Սկրտիչ վարդապետին, որ հանգեաւ ՌՄՀԵ (1826), հոկտեմբեր 31-ին: Որ հանդիպիք, տուք զողորմին:

Transl.: *In this grave reposes former chukha [woolen cloth] weaver, Archimandrite Mkrtych of Samatia, who died on 31 October 1275 (1826). May those who see this pray for his soul.*⁷⁹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 339u.

40 *On a funerary memorial dedicated to Bishop Grigor:*

Այս է տապան հանգստեան Սուրբ Յակոբայ միաբան Ղարապաղի Գրիգոր արքեպիսկոպոսին, որ հանգեաւ ի թուին 1827, յունիս 1-ին:

Transl.: *In this grave reposes Archbishop Grigor of Karabakh, one of the brethren of St. Hakob who died on 1 June 1827.*⁸⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 339p.

41 *On the tombstone of Mahtesy Toros from Adabazar:*

Այս է տապան հանգստեան Ատապազարցի Մաֆենց Սեփրոսի որդի մահտեսի Թորոսին, որ հանգեաւ թվին ՌՄՁ (1831), դեկտեմբերի ԻԹ (29): Որք հանդիպիք, տուք զողորմին:

Transl.: *In this grave reposes the son of Mafents Sekhbos from Adabazar, Mahtesy Toros, who died on 29 December 1280 (1831). May those who see this pray for his soul.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. p.

42 *On a funerary memorial dedicated to Archbishop Mkrtych Yerevantsy:*

Այս է տապան հանգստեան սրբոյ աթոռոյս բազմաշխատ միաբան եւ խորհրդական աւագ լուսարար Երեւանցի Սկրտիչ արքեպիսկոպոսին, որ յութուն եւ չորս ամօք հասակի հանգեաւ եւ խնորէ ի հանդիպողացդ տալ զողորմին: Յամի տեսան 1838, յունիս 10:

Transl.: *In this grave reposes Archbishop Mkrtych Yerevantsy, a meritorious monk of the Holy See, a counsellor and a senior sacristan who died at the age*

of eighty-four and is asking those who will see this to pray for his soul. 10 June 1838.

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, pp. 33u-p.

43 *On a funerary memorial dedicated to Patriarch Gabriel of Holy Jerusalem:*

Ի բարձրելոյն երգէ Սիրաք մսեղեաց,
Այս դատաստան բարէ եւ զի վայելուչ,
Յապաղել յիմ նուաղելոյս ի կարեաց,
Ընդ ո՞ր անոյշ ոյր եւ անձն իմ ընկալուչ:
Գարբիէլ իմ սուրբ աթոռոյս գահակալ,
Այլ միկումիդ ծծել ետ ինձ գօղ նախկին,
Որ իմն էր բաղդ յայս աստիճան վերառեալ՝
Ընդ փորձ անցոյց որպէս զոսկի քորային:
Քսաներկու ամաց շրջանս ի գահիս,
Զիշխանութեան յաջս ընկալեալ գաւազան,
Զիմ շունչ վերջին յաւանդ թողի ով շնորհիւ,
Յայս Սուրբ Սիօն յեցեալ յայլիս ծերութեան:
Որ փառատրի քո սուրբ անուն յայս կայան,
Տէր իմ Յիսուս, ոյր եւ փայլի քոյդ շիրիմ,
Ի փող զուարթոյն անդ անճառիցն ի խորան,
Հնչեալ յականջս, հանգիր ծառայ մտերիմ:
Յամի տեսան 1840 ապրիլ 25-ին, ամաց 76:

Transl.: *...this judgement... Gabriel, Patriarch of the Holy See... Holding the patriarchal throne for twenty-two years... I breathed my last breath... May Your Holy Name be glorified..., Lord Jesus... ...at the age of 76 on 25 April 1840 A.D.*⁸¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 345u.

44 *A copy of the epitaph of Archbishop Karapet of Eudocia:*

Այս է տապան հանգստեան սրբոյ աթոռոյս միաբան, Հնդկաց ընդհրակ եւ բազմաշխատ վերիլ Եւրոկիացի Կարապետ արքեպիսկոպոսին: Որք հանդիպիք, տուք զողորմին, 1842, դեկտեմբերի 16:
Transl.: *In this grave reposes Archbishop Karapet of Eudocia, a monk of the Holy See, an envoy of India and a meritorious vekil. May those who see this pray for his soul. 16 December 1842.*

Source: Institute of Manuscripts, pp. 31p-32u.

45 *On a cross-stone dedicated to Archimandrite Petros Mshetsy:*

Աստ անջէ բազմաշխատ միաբան սրբոյ աթոռոյս Երուսաղէմի, Սշեցի Պետրոս վարդապետին, որ եւ խնորէ ի հանդիպողացդ մի Հայր մերի տալ զողորմիս, յամի տեսան 1845. ՌՄՂԴ:

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Petros Mshetsy, a meritorious monk of the Holy See of Jerusalem who is asking those who will see this to say a "Pater noster" for his soul. 1845 A.D., 1294.*⁸²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 346p.

79 [Sourb] Prkich Monastery in Holy Jerusalem, 24 April 1861.
80 Holy Jerusalem, 1861.

81 I copied this in Holy Jerusalem on 15 April 1861.
82 Jerusalem, 24 April 1861.

46 Jerusalem Patriarch Zakaria Ter-Petrossian:

Գերէք զամենայն,
Գերեցէք եւ զիս
Մահ եւ գերեզման
Ի յիմ վաթսուն ամ: //
Չսուրբ պատարագիս
Պատճառ մատուցման,
Ի կենդանակիր
Փրկչին գերեզման:
Տէր Յիսուս Քրիստոս,
Վասն քո քաղման,
Զթաղեալս վերածեա
Ի քումդ հանգատեան:

Յամի տեառն 1846, մայիս 7:

Transl.: *Take away everybody's lives, take away mine as well, death and grave, at the age of 60. ...Lord Jesus Christ... 7 May 1846.*⁸³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 346p-347u.

47 On a funerary memorial dedicated to Bishop Markos:

Մարկոս արքեպիսկոպոս սարկաւագ Պօղոս-սեան, ծնեալ ի Քիլի 1776 ապրիլ 23 եւ սնեալ ի Փօթուշան, նուիրակ Աժտերխանու եւ երկ(ր)իս Բումելու եւ զամս Է (7) աւագ լուսարար, խնդրէ զողորմի ի ձեռն աշակերտին՝ Ռօմանցի Տէր-Յարութիւնեան աւագ լուսարար Գեորգ եպիսկոպոսին, յամի տեառն 1849, փետրվար 20:

Transl.: *Archbishop Markos, Deacon Poghossian, born on 23 April 1776 in Kili and brought up in Potushan, an envoy of Azhterkhan [Astrakhan] and the country of Rumelia, who served as a senior sacristan for 7 years. He is asking you to pray for his soul through his pupil, senior sacristan, Bishop Gevorg Ter-Harutiunian from Roman. 20 February 1849.*

Source: Institute of Manuscripts, p. 33p.

48 Copies of epitaphs belonging to Sourb Prkich Monastery: a copy of the epitaph of Patriarch Kirakos:

Գանձ ոսկերաց տ. տ. Կիրակոս արքեպիսկոպոսի եւ պատրիարքի Սրբոյ Երուսաղէմի.
Հոռին Քրիստոսի հովիւ հոգեջան,
Բաւական հնձոց մշակ տէրունեան,
Հայելի ընտիր վարուք մաքրութեան,
Անձնաձիր քարոզ կենացն անվախճան,
Նորոզիչ զահոյս տեղեաց զանազան,
Որք կան ակներեւ գրեալ ի յարձան,
Հովուապետ բարի փրկիչ աշխարհի,
Տուր սմա տեղի ի քումդ խորանի:
1850 մայիս 25:

Transl.: *...the remains of His Holiness Kirakos, the Most Reverend Archbishop and Patriarch of Holy Jerusalem, a tireless shepherd of Christ's flock and the Lord's ploughman of quite prolific harvest; a reflection of an immaculate mode of life ...a kind Patriarch. May You, Saviour of the world, give him a place in Your Sanctuary. 25 May 1850.*

Source: Institute of Manuscripts, p. 31u.

83 In [Sourb] Prkich Monastery, Jerusalem, on 24 April 1861.

49 A copy of the epitaph of Patriarch Poghos:

Այս է տապան հանգատեան Պօղոս սրբազան արքեպիսկոպոսի Ադրնապօլսեցոյ՝ նախկին պատրիարքի Կ. Պօլսոյ եւ սուրբ աթոռոյս հարազատ եւ բազմերախտ միաբանի, որ ի հասակի իննսունամեայ հանգեալ ի տէր, // յամի 1853, ի 5-ն մայիսի:

Transl.: *In this grave reposes the Most Reverend Poghos of Adrianople, an archbishop, former Patriarch of Constantinople and a dear and meritorious member of the brethren of the Holy See who died at the age of 90 on 5 May 1853.*

Source: Institute of Manuscripts, pp. 31u-31p.

50 At present this tombstone is placed under a pillar in the balcony (women's section) of Sourb Prkich. Carved on a funerary memorial dedicated to Archimandrite Theodoros of Galipoli:

Յայս շիրիւն ամփոփեալ կայ Կէլիպօլի պաքալ Յարութիւնեան Թէոդորոս վարդապետն, աշակերտեալ յԵրուսաղէմ նախկին պատրիարքի Պօլսոյ Պօղոս սրբազանի, հասեալ ի կարգ վարդապետութեան 18, երբեմն չուխաճի եւ ժամասաց սրբոյ աթոռոյս եւ երբեմն տեսուչ Յոպպէու, ապա վեց ամ խորհրդական անուամբ կացեալ հանգիստ էառ: Հանդիպօղբդ միով Հայր մերիւ յիշեսցիք, 1855, յունիս 5:

Transl.: *In this grave reposes Archimandrite Theodoros Harutiunian from Galipoli, ...the pupil of the Most Reverend Poghos of Jerusalem, former Patriarch of Constantinople. He served as an archimandrite for 18 years, also working as a chukha [woolen cloth] weaver and a chorister for the Holy See, as an inspector of Hoppe and then as an adviser for six years, after which he died. May those who see this remember him with a "Pater noster." 5 June 1855.*

Source: Institute of Manuscripts, p. 36p.

51 The epitaph of Archimandrite Aristakes:

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս բարեխօս է վասն Արիստակէս վարդապետին Գաւառցուն, ՌճՅԶ (1857) ամին:

Transl.: *This holy cross was erected for the soul of Archimandrite Aristakes Gavartsy in the year 1306 (1857).*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 54p.

52 Carved on a funerary memorial dedicated to Commander Stepannos Poyrekjian from Karin:

Սա Կարնեցի, բայց զաղթական,
Ի մեծ տոհմէն էր Պօրէկճեան,
Ստեփաննոս այր պատուական,
Ունէր յանձին գործ բարութեան,
Սուրբ հաւատով քրիստոսական,
Մեծ զօրավար ռուս տէրութեան,
Կացեալ բազմաց քաջ ախտեան,
Էառ երկիցս պատուանշան,
Դիպաւ սմա ախտ անդարման,
Քառասնամեայ կայ յայս տապան,

84 In [Sourb] Prkich Monastery, Jerusalem, on 24 April 1861.

Տէր մեր Յիսուս, արա արժան
Չհոգի տրա քոմ տեսութեան:
Յամի տեառն 1858, փետր. 6:

Transl.: *This man was from Karin, a refugee from the great family of the Porekjians, Stepanos, an honourable man engaged in charitable work, imbued with Christ's holy faith. He was a great commander of the Russian Empire, a valorous enemy for many who was presented with awards of honour. Caught with an incurable disease, he was consigned to this grave at the age of forty. May his soul be happy enough to see You, Lord Jesus. 6 February 1858.*⁸⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 3uu.

53 A copy of the epitaph of Bishop David Karnetsy:

Կարնէցի տիրացու Գէորգեան Դաւիթ արքեպիսկոպոս, ամաց 62, ու.

Մուսեր հատու խոտոր մահուան,
Կտրէ զկեանս ազգի մարդկան,
Սա քարոզիչ ոչ լոկ բանի,
Այլ հայելի ճշմարտութեան,
Նուիրակ Չմիտնոյ բուն միաբան,
Մեծ արոռոյս սուրբ Յակոբեան,
Դարպասընկալ եւ փոխանորդ
Գտաւ բարեօք հաճոյական,
Քաջ հովուապետ տէր փրկութեան,
Տուր մեր հովուիս զմերիկն խորան,
Յամի տեառն 1858, ի 6-ն հոկտեմբեր:

Transl.: *Archbishop David Gevorgian, a sexton from Karin [who died] at the age of 62... Mournful death takes away lives. He was not only a preacher but a reflection of truth, an envoy of Smyrna and a ...monk of the Great See of St. Hakob. ...a brave leader. May You, Holy Saviour, give our shepherd a place in Your Sanctuary. 6 October 1858 A.D.*⁸⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 32uu.

54 Carved on a cross-stone dedicated to Srapion (Mr. Hakob) Muratian:

Այս է տապան հանգստեան հանգուցեալ Սրապիոն մեծանուն Մուրատեան պարոն Յակոբայ, որ եղև հիպատոս Բրուսիոյ եւ Ամերիկայ գերագոր տէրութեանց, ի նշան հանճարեղ խոհեմութեան իւրոյ ստացաւ ի Պրուսիոյ մեծագոր տէրութենէն զասպետութեան կարմիր արծուանշան խաչն եւ մատանի, պերճացեալ խոհական շքով ի գործ հիպատոսութեան վեշտասան ամաւ, յորում գտաւ յաչս բազմաց, ճոխացեալ առաքինի գործով ի տիս 49 ամի փոխեցաւ առ աստուած, վասն որոյ խնդրէ յանցատրացող միով Հայր մերիւ յիշել զինքն ի տէր: Յիշեացէ եւ զձեզ յիւր ողորմութիւն, 1858 դեկտեմբեր 19:

85 [Pirghalemian writes: «Ի ձեռն ձեռնասուն աշակերտին իւրոյ Տիգրանակերտցի Յակոբ վարդապետին» transl.: *By his alumnus, Archimandrite Hakob from Tigranakert*].

Transl.: *In this grave reposes renowned Srapion Muratian (Mr. Hakob), who was the consul of the powerful states of Prussia and America. In appreciation of his great prudence, the mighty state of Prussia bestowed a ring and the red eagle-adorned cross of knighthood upon him... for his consulate of 16 years... His life enriched with virtuous deeds, he died at the age of 49 and is asking passers-by to remember him with a "Pater noster." And you will be remembered with grace, 19 December 1858.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 36uu.

55 Engraved on a mortuary memorial dedicated to Patriarch Hovhannes:

Այս է տապան հանգստեան տէր Յովհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի Չմիտնացոյ եւ բազմարդին պատրիարքի սուրբ արոռոյս, որ վարեալ զիշխանութիւնն զամս տասն, հանգեաւ ի տէր յամի 1860, ի 23 դեկտեմբերի:

Transl.: *In this grave reposes the Most Reverend Hovhannes of Smyrna, an archbishop and meritorious Patriarch of the Holy See who held the throne for ten years and died on 23 December 1860.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 31p.

56 On a cross-stone in memory of senior sacristan, Bishop Gevorg (written on the same stone):

Աստ վերիյիշեալ Գէորգ եպիսկոպոսն եւս հանգեաւ եւ եղաւ յամի տեառն 1861, յունվ. 16:

Transl.: *Here reposes the aforementioned Bishop Gevorg, who died on 16 January 1861 A.D.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 33p.

57 A copy of the epitaph of Patriarch of Constantinople Hakob:

Այս է տապան հանգստեան Յակովբայ սրբազան արքեպիսկոպոսի՝ նախկին պատրիարքի Կոստանդնուպոլսոյ, որ եկեալ յուխտ տնօրինական տեղեաց, հանգեաւ ի տէր յամի 1862, ի 6-ն նոյեմբերի:

Transl.: *In this grave reposes the Most Reverend Archbishop Hakob, former Patriarch of Constantino-ple... He died on 6 November 1862.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 31p.

58 A copy of the epitaph of Bishop Mesrop:

Աստուած իմ Յիսուս, յոյս իմ նորոգման,
Ի ներքոյ վիմիս կամ ի թագստեան,
Էիղ սպասեմ ահեղ զալստեան,
Ամերկբայ յուսով կենացն անվախճան,
Առ զիս աստի տէր առ, որ չունիմ սէր,
Կոչեա զիս ի վեր՝ առ ի փառսդ վայել, ||
Ես եպիսկոպոս ի յուխտէն Սոյոյ,
Մեսրոպ անուն իմ ի Գերմանիկոյ,
Յետոյ միաբան Յակոբեանց գաւի,
Անցատրք, աստի տուք ինձ զողորմի:
Յամի տեառն 1863, մարտ 14:

Transl.: *My Lord Jesus, my hope of salvation, I am waiting for Your formidable Advent beneath this [grave]stone, firmly hoping for an eternal life. I have no love, so please, Lord, take me to heaven... I am Bishop Mesrop of the monastery of Sis, from Germanike [by birth], later a member of the brethren of St. Hakob. May passers-by pray for me. 14 March 1863.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, pp. 32u-p.

59 Carved on a cross-stone dedicated to sexton Margar Syunikian from Van:

Հանգչի նագելին յայս տխուր տապան, ||
Վանեցի ուշիմն Մարգար Սիւնիկեան,
Լի յուսով դիմեալ վասն առողջութեան,
Քսաներբու ամեայ կուր եղեալ մահուան,
Այնչափ սիրելի վարուքն մաքրական,
Յաչս խնամակալին հորըն Խրիմեան,
Որ ի սիրտփանս իւրոյ թախծութեան
Յիշատակ կանգնէ զայս ցուրտ մահարձան.
Որ հանգեալ ի Քրիստոս 1870, ապրիլ 14 թուականի:

Transl.: *In this mournful grave reposes prudent Margar Syunikian from Van... who hopefully turned to ... for health, but fell prey to death at the age of twenty-two, having lived an immaculate life... His mentor, Father Khrimian, erected this lifeless memorial... in consolation of his sorrow. He died on 14 April 1870.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 36p.

60 A copy of the epitaph of Archbishop Sahak Baberdtsy:

Այս է տապան հանգստեան տէր Իսահակ արքեպիսկոպոսի Բաբերդցոյ՝ լուսարարապետի ս. աթոռոյս, 1883, մարտ 15:

Transl.: *In this grave reposes the Most Reverend Isaac Baberdtsy, an archbishop, the senior sacristan of the Holy See. 15 March 1883.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 33p.

61 A copy of the epitaph of Archimandrite Vrdanes of Adiaman, a vicar:

Տէր Վրդանէս հեզ ռաբունիս,
Ամփոփեցաւ յայս տապանիս,
Ի հայրենեան Ատրեանման
Եկեալ Սաղիմ երկնաման:
Յիսունհինգ ամ վարդապետէ,
Շատ աշակերտ հասուցանէ,
Քրսան ամ ես խոստովանահայր
Արանց եղբարց էր մխիթար:
Նան չորս ամ սուրբ աթոռոյն,
Սա տեղապահ եղեւ արթուն,
Թողեալ բազում սա յիշատակ,
Ննջեցելոց իւրոց համակ:
Իննսուներկու ամաց հասեալ,
Հանգեալ ի տէր զաշխարհ թողեալ:
1884:

Transl.: *In this grave reposes the Very Reverend Father Vrdanes, a humble archimandrite who was from Atiaman by birth [and later] came to heavenly Saghim. Serving as an archimandrite for 55 years, he reared many pupils, being a confessor for twenty years and comforting his religious brothers. For four years, he served as a vigilant vicar for the Holy See, doing a lot in memory of all his dead ones. He departed this life at the age of ninety-two. 1884.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 32p.

62 A copy of the epitaph of Patriarch Yesayi:

Այս է տապան հանգստեան Եսայեայ արքազան արքեպիսկոպոսի Թալասցոյ եւ պատրիարքի սուրբ աթոռոյս, որ վարեալ զիշխանութիւնն զամս քսան, հանգեալ ի տէր յամի 1885, ի 29 օգոստոսի:

Transl.: *In this grave reposes the Most Reverend Yesayi Talastysy, an archbishop and Patriarch of the Holy See who held the throne for twenty years, dying on 29 August 1885 A.D.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 31p.

63 The following is a copy of the epitaph of Effendi Hakob Ashegian and his wife, Mrs. Gaten:

Է կոթող սայր ի վեր գերկինս մատնանիշ,
Ազլէ մեզ յեթեր լինել ակնապիշ:
Ոսկերք համակիր զիյզ առաքինեաց,
Հանգին աստ ի դիր հոգիքն երկնապաց:
Անխնայ գեղին տուրս ողորմութեան,
Ի գոգ աղքատին եւ ազգին ի ծոց,
Անմահք ի մեր սիրտ լերուք եւ հանգիստ,
Փառօք անվախճան երկնիցն ի խորան:
Յակոր էֆենտի Աշրգեան Թալասցի, (ծնեալ) 1819 (եւ վախճանեալ) 1887:

Տիկին Գատըն ոչ Աշրգեան, (ծնեալ) 1824 եւ վախճանեալ 1885:

Ի յաւերժ յիշատակ առաքինի ծնողացն կանգնեաց զայս մահարձան երախտագէտ որդին Պօղոս պէլ Աշրգեան. 1890:

Transl.: *This memorial, towering high into the sky, amazes us. Here repose the remains of a married couple of high virtue, their souls soaring in heaven. They were unsurpassed in almsgiving... and will remain immortal in our hearts, ever enjoying perpetual glory... Effendi Hakob Ashegian of Talas was born in 1819 and died in 1887. Mrs. Gaten, not Ashegian, was born in 1824 and died in 1885.*

This funerary memorial was erected by their grateful son, Poghos Bey Ashegian, in eternal memory of his virtuous parents. 1890.

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 33u.

64 Այս է տապան դամբարանի, Տեանն Պօղոսի ընտրեալ պետի, Արդիւնատր միաբանի,

Յոյժ գիտնական իմաստիր լի,
Տեղեալ գոյով սա Պալաթցի:

Transl.: *In this grave reposes Father Poghos, a perfect chief, a prolific monk and a wise scholar who was from Palat.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 35ա.

65 Արդ Բշվեցի Գրիգոր վարդապետ, Գորեցի Գէորգ վարդապետ, Թամլաեցի տէր Կարապետ, Մարսոնց տէր Գրիգոր, Քանքերցի տէր Հայրապետ, Դեւէիցի Կիրակոսին սուրբ խաչն օծել տվինք:

Transl.: *Archimandrites Grigor Beshvetsy⁸⁶ and Gevorg Goretsy, Fathers Karapet Tamlaetsy, Marsonis Grigor and Hayrapet Kankertsy⁸⁷ had the holy cross blessed by Kirakos from Deve [Tevu Monastery].*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 52ա.

66 On the northern wall of the sanctuary:

Ես՝ Բաղիշեցի Կարապետ վարդապետ, սեղանի սուրբ Խաչն օծեցի, յիշատակ ծնողաց իմոց՝ Մխիթարին եւ Խամբիկին:

Transl.: *I, Archimandrite Karapet Baghishetsy, blessed the holy cross of the altar in memory of my parents Mkhitar and Khambik.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, p. 52ա.

EUDOCIA

1 Այս է տապան հանգստեան Փաշայ-Խաթունին, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս, թուին ԶԺԲ (1463):

Transl.: *In this grave reposes Pasha Khatun, who consigned her soul to Christ in the year 912 (1463).⁸⁸*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 464ա.

2 Carved on a big cross-stone standing in the yard of Karasun Mankants Church of Eudocia:

Սուրբ Յօհաննոս աւետարանչի զօրութեամբ յիշատակ է սինս Նախջուանո գեղէն Փառակո, որ այս սուրբ տանս յառաջմէ աշխատատր է // լուսատր հոգի խոճայ Ղամբէրին, որդոյն աշխատատր Չաքէին, որ այս տանս շինութեան վերակացու կամ ճի... թուին ՌՃՀԲ (1723), մայիսի 28: Մինաս անուն Ըստամպոյցին ֆէրման հանեց շինելու. յորժամ կատարեցաւ մօլայքն եկեալ քակտեցին վասն մեր մեղացն. այլ այս թուին յուլիսի 13-ին Վարդապարի բարեկենդանի օրն գնացեալ նորաշէն վանքն ալ հրով չորս կողմ այրեցին. տաճար մնաց սաղ. յետոյ այս թուէս սեպտեմբեր 18 միջնորդութեամբ սրբոցս քաղցրացաւ սիրտ թագատրին, վեզիրին, սուրբ տան եկն դափուչի հաճի Ահմէտ աղան. այս երկու տունս

86 Bashvetsy.

87 Perhaps, Kanakertsy.

88 In the monastery of Sts. Joachim and Anne, Eudocia, on 27 January 1865.

կրկին նորոգեցինք: Միաբերան սանքր աստուած հաստատուն պահէ մինչ ի կատարածն, ամէն:

Transl.: *By the power of St. John the Evangelist, this pillar perpetuates khoja Ghamber of blessed memory, a native of Paraka Village, Nakhijevan, a former worker in this house of God, the son of worker Zake, the supervisor of the construction of this house...⁸⁹ 28 May 1172 (1723). An inhabitant of Istanbul named Minas wanted to build a farm, but once it was completed, some mullahs came and destroyed it because of our sins. Besides, on 13 July of this year, on the feast of Vardavar during the Pancake week, they went to the newly-built monastery⁹⁰ and set fire in its grounds, the church remaining intact. Then, on 18 September of this year, through the mediation of saints, the king and vizier grew benevolent and ...Hajji Ahmet Agha came to this house of God. We again renovated both these sanctuaries. Let us unanimously pray that God keep them undamaged... Amen.*

Written on the other face of the stone:

Գարձեալ այս տունս գնացեալ մերամի թէ վարպետի կամ քերեստոն թէ տաճկաց յես ու առաջ. ամէնն ԸՌՄԾ (8250) դուռուշ եղև: Աստուած շէն պահէ տուօքն, ամէն:

Transl.: *...all this costing 8,250 kuruses. May God grant welfare to the donators. Amen.⁹¹*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 390ա-բ.

3 The inscription of the fountain of Eudocia's monastery of Sts. Joachim and Anne commemorating its repairs:

Կամեցողութեամբն աստուծոյ նորոգեցաւ սուրբ վանս այս լի ՌՄԾԵ (1805) թուին եւ յունվարի մեկին, արդեամբ բարեպաշտ իշխանաց քաղաքիս կամ հասարակ ժողովրդեան հոգաբարձութեամբ Բարուճեան պարոն Պօղոսին, որ էր վերակացու եւ վանահայր սրբոյ վանուցս. ուրեմն տէր Յիսուս հաստատուն պահեսցէ պատճառ շինողաց վարձս բարեաց պարգեւեսցէ, ամէն:

Transl.: *By the will of God, this holy monastery was renovated on 1 January 1255 (1805) with the means of the pious princes of the city and the common people, under the trusteeship of Mr. Poghos Babujian, its overseer and Prior. May Lord Jesus protect the initiators of this overhaul and reward them with blessings. Amen.⁹²*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 372բ.

4 The inscription of a fountain flowing in the yard of Eudocia's monastery of St. John Chrysostom:

Հաստատեցաւ աղբիւրս ի վանս Մրբոյն Հօհաննո Ոսկէրեանի օգնութեամբ Անջրտեցի մահտեսի

89 After I had copied three inscriptions, my note-book got wet so that they were distorted.

90 St. Anne.

91 In Sourb Karasunk, Eudocia, 25 January 1865.

92 In the monastery of Sts. Joachim and Anne, 27 January (Wednesday) 1865.

Գարրիէլեան սառաֆ մահտեսի Մարտիրոս ամիրային եւ որդւոցն Գէորգ աղային եւ Թորոս աղայի[ն], այլեւ հաւասար ժողովրդեանն Եւրոկիոյ եւ աշխատութեամբ վանահայր Անանեան պարոն Գէորգին, ի քվին ՌՄՀԶ (1827), նոյեմբեր Ա [1]:

Transl.: *This fountain of the monastery of St. John Crysostom was built on 1 November 1276 (1827) with the endeavours of Prior Gevorg Ananian, through the support of Mahtesy Martiros Gabrielian Anjrtetsy, an emir and a money exchanger, as well as his sons, Aghas Gevorg and Toros, their efforts being equally shared by the people of Eudocia.*⁹³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 376ս.

5 Carved on a funerary memorial dedicated to Archimandrite Yesayi:

Տեառն Եսայեայ վարդապետի
Մարմին աստէն ի հող դնի,
Որ հայրենօք Մարգուանցի,
Եղբայր Յարութիւն վարժապետի,
Սա յաշխարհէս հրաժարի,
Դիմէ ի վանս այս հրաշալի,
Աշակերտեալ դիտին մեծի,
Գէորգ արհի սրբազանին,
Որոյ խրատիւ յաւէտ սնանի,
Համեստ ի վարքս զարդարի,
Եւ վարդապետ իսկ ձեռնադրի,
Շնորհօք հոգոյն գերափայլի,
Յերեսն եւ ինն յամբս կենի,
Մահն յաղթող զայ հասանի,
Յանանց ի կեանս վերափոխի,
Առնուլ զպսակն իւր արժանի,
Յամի տեառն 1827, փետր. 13:

Transl.: *In this soil repose the remains of the Very Reverend Archimandrite Yesayi, a native of Marzvan, the brother of teacher Harutiun. Renouncing the world, he turned to this gorgeous monastery to study with Father Superior... Gevorg. Ever nourished by his precepts, he distinguished himself in modesty and was even ordained archimandrite. By the grace of the Almighty, victorious death took his life away at the age of 39 on 13 February 1827. He was properly rewarded by the Lord.*⁹⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 339բ.

93 In the same monastery that is near the village of Pizari, on 1 May 1865.

94 In the monastery of Sts. Joachim and Anne, on 27 January 1865. [In the same place, Pirghalemian writes: *The cemetery of this monastery also retained many other cross-stones, but I did not manage to copy them one by one. In that graveyard is buried Archimandrite Grigor of blessed memory, who died in 1829. A person of virtue, he had the nickname of Kyunkyormaz. Pirghalemian also adds: This is an obituary to Archimandrite Grigor Tpkhisetsy Kyunkyormaz, who was known for his eloquence and himself wrote it. We have not quoted this obituary as it is not a lapidary inscription.*]

6 Commemorating the overhaul of Eudocia's monastery of Sts. Joachim and Anne:

Ողորմութեամբն աստուծոյ նորոգեցաւ սուրբ ուխտս ի հիմանէ հանդերձ սենեկօք եւ շրջապատ պարսպօք եւ արտաքին շինուածովք յամի տեառն 1828. սկսեալ յսկիզբն ապրիլի եւ աւարտեալ ի վերջն սեպտեմբերի, աշխատութեամբ Գէորգ արքեպիսկոպոսի եւ տրօք ժողովրդեան եւ իւրն եւ միաբանութեան ի փառս աստուծոյ:

Transl.: *By the grace of God, this holy monastery was thoroughly renovated together with its rooms, ramparts and outer buildings in 1828 A.D. The work started early in April and was completed late in September with the efforts of Archbishop Gevorg and the means provided by the common people and brethren to the glory of God.*⁹⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 376բ.

7 Carved on a cross-stone erected in memory of Archimandrite Sargis, a cloister envoy:

Երկուց անապատաց ժողովարար ճգնաւոր Մարգիս վարդապետն աստ հանգեաւ եւ եղաւ յայս շիրիմ ձեռամբ Յակոբ վարդապետին, թոյնն ՌՄՀԸ (1829)-ին, սեպ. Ի (20)-ին:

Transl.: *Archimandrite Sargis the Anchorite, the gift collector of two cloisters, died here and was buried in this grave by Archimandrite Hakob⁹⁶ on 20 September 1278 (1829).*⁹⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 341ս.

8 Carved on a funerary memorial dedicated to Archbishop Gevorg of Smyrna, Overseer of Eudocia:

Յնծա հրճուանօք տապան տենչալի,
Որ ունիս ի քեզ զգանձ ցանկալի,
Գէորգ մեծ արհին այր սքանչելի,
Շինող սուրբ ուխտիս, հովիւ պանծալի,
Ի հանդէս բարունեացս յոգունց գերազանց,
Իբրեւ լուսարփի ի հոյս աստեղաց,
Խաչակրօն վարուք փայլեալ գերապանձ,
Չուարթուն մտօք նման հրեշտակաց,
Յորդախաղաց գետ բղիսեալ յԵրեմայ,
Ոռոգեաց զտունկս, որ Եւրոկիայ,
Ոսկերանգ ծաղիկ բուսոյց ի նմայ,
Նուիրեաց ի ձօն ազգիս մեր Հայկայ:
Երանիմ զքեզ քաղաք Չմիտին,
Որ զայս բուսուցեր ծաղիկ ծովային,
Արդ խորշակահար ի մահ դառնակին,
Տնկեցաւ հոգով ի դարաստ երկնային:
1832 սեպտեմբերի 13:

Transl.: *This desirable grave retains a precious treasure, the unsurpassed Archbishop Gevorg, the builder of this holy monastery and a praiseworthy shepherd... He*

95 In the same holy monastery in Eudocia on 27 January 1865.

96 Archbishop Topuzian.

97 Eudocia, 25 January 1865.

*shone like the sun amidst the stars with his piety, his mind ever bright like that of an angel. ...Blessed are you, city of Smyrna, to have grown a marine flower like this, although the wind of bitter death took away his life. 13 September 1832.*⁹⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 342u.

9 An inscription commemorating the overhaul of St. Stepanos Church of Eudocia:

Այս տաճար յանուն Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային կառուցաւ արդեամբ եւ տրօք համայն ջերմեռանդ ժողովրդեանն հոգաբարձութեամբ եւ ջանիք երկուց գործակալաց եկեղեցոյս Ղալփախճեան մահտեսի Սարտիրոս աղայի եւ Թաղէնուեան մահտեսի Յակոբ աղայի, յամի տեառն 18, ի միջոցի երկամեայ ժամանակի. տացէ տէր հաստատութիւն եւ բարեկարգութիւն ի պարծանս ազգիս:

Transl.: *This church of St. Stepanos Nakhavka [St. Stephen the Proto-Deacon] was [re]built within two years with means collected by all pious people under the trusteeship, and through the efforts, of two agents of the church, Mahtesies Martiros Agha Ghalpakhjian and Hakob Agha Tadevossian, in the year 18... May God keep it undamaged and in good preservation to the pride and glory of the nation.*⁹⁹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 378u.

10 Carved on the door of the narthex of the church of the monastery of St. John Crystostom:

Բերանդ ոսկի, փառք քեզ աստուած միշտ ասէր,
Աշխոյժդ բարի վերընծայել ստիպէր,
Չայս չստանայր Յակոբոս դէք մինչ յաթոռ քո դեռ նստէր,
Չորոյ երգունս ճգանց ի սմայ ի հաճոյս քո ընկալ, տէր:
Բերանդ ոսկի, փառք քեզ աստուած միշտ ասէր,
Աշխոյժդ բարի վերընծայել ստիպէր,

98 In the monastery of Sts. Joachim and Anne, Eudocia, 27 January 1865. Pirghalemian writes: *The author of the aforementioned epitaph is Archbishop Hovhannes of Smyrna of blessed memory, Primate of the diocese of Akn. Bishop Hovhannes, the deceased Archbishop Gevorg and ...Archimandrite Bartholomew, Prior of Karmvor Sourb Astvatzatzin Monastery, Van, who was from the city of Manisa, were the alumni of Bishop Yereimia of Constantinople of blessed memory, a friend of Patriarch Astvatzatur of Constantinople, who was arrested (the inhabitants of the city are well aware of this). The grave of Archbishop Gevorg is beneath an arch in front of the door of the church narthex. It is enriched with a piece of multi-coloured splendid marble embellished with a bishop's omiporon. His epitaph is carved on a blackish marble... This man of blessed memory is the author of a superb collection of preachings the copies of which can be found in different places. Close to him, Senior Archimandrite Galust of Eudocia lies in repose: after Archbishop Gevorg, in the days of Patriarch Hakob, he was the spiritual shepherd of Eudocia. May their souls rest in peace.*

99 In Eudocia on 24 January 1865, in the days of Archimandrite Hakob Jgnavorian.

Չայս չստանայր Յակոբոս դէք մինչ յաթոռ քո դեռ նստէր,
Չորոյ երգունս ճգանց ի սմայ ի հաճոյս քո ընկալ, տէր:

Note: The contents of this inscription make its translation impossible.

Engraved on another stone close to the previous one:

Շինեցաւ Սուրբ Յօհան Ոսկերերանի տաճարս բոլոր շրջապատ պարսպօքն // եւ ամենայն շինուածովքն Ետրկիոյ եւ վիճակաց նորա ազգիս հայոց բարեպաշտ օրինեալ ժողովրդոցն տրօք եւ ողորմութեամբ: 1842 եւ հայոց ՌՄՂԱ:

Transl.: *This church of Eudocia, St. John Crystostom, was constructed, together with its ramparts and all other buildings, through the means of the blessed pious Armenians of its community. 1842 and 1291 of the Armenian calendar.*¹⁰⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 380u-p.

11 Carved on the baldachin of the monastery of St. John Crystostom:

Յիշատակ է Սուրբ Ոսկերերանի խորանիս խաչկալն Ասլանեան մահտեսի Յակոբ աղային վասն հոգւոց ծնողացն եւ զաւակացն կենդանեաց եւ ննջեցելոցն համայնից: 1843:

Transl.: *The baldachin of the sanctuary of St. Crystostom was built by Mahtesy Hakob Agha Aslanian in memory of his parents, children and all those alive and dead amidst his kinsfolk. 1843.*¹⁰¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 380p.

12 A copy of the inscriptions of the finely-dressed bema and beautiful baldachin (built with lavish donations from the Hyusissians' and Aslanians' families) of the main sanctuary of the monastery of St. John Crystostom:

Անջնջելի յիշատակ է տյն մարմարոնեայ բեմս Հիսիսեան հանգուցեալ մահտեսի Գրիգոր աղայի որդի մահտեսի Մանուկ աղայի եւ հանգուցեալ մահտեսի Յակոբ աղայի որդոցն՝ մահտեսի Աւետիս աղայի եւ մահտեսի Յօհաննէս աղայի եւ մահտեսի Սարտիրոս աղայի, մահտեսի Մալլունկեան, յամի տեառն 1843:

Transl.: *This marble bema perpetuates the memory of the deceased Mahtesy Grigor Agha Hyusisian, the son of Mahtesy Manuk Agha, and [the memory of] the late Mahtesy Hakob Agha's sons, Mahtesies Avetis Agha, Hovhannes Agha, Martiros Agha and Manukian. 1843.*¹⁰²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 392p-393u.

13 Eudocia's monastery of Sts. Joachim and Anne: an inscription commemorating the construction of a vault in the pilgrims' dwelling:

100 In the same holy monastery that is in Pizari Village, on 1 May 1865.
101 In Eudocia's monastery of St. John Crystostom, on 1 May 1865.
102 In the same monastery on 1 May 1865.

Ի թի փրկչական քառասուն ութի (1848),
 Հիսիսեան Յովհաննէս աղան մահտեսի,
 Չեւ հասեալ ի այր ծաղկեալ հասակի,
 Յանկարծ ի կայանս երկնից վեր փոխի,
 Որոյ արդեամբս այս թաղըս շինի,
 Նորին յիշատակ օրհնութեամբ լիցի,
 Լուսաւորեցէ տէր նորին հոգի,
 Հանգուցէ ընդ սուրբս իւր յաջակողմի:

Transl.: *In the year 1848 A.D., Mahtesy Hovhannes Agha Hyusissian suddenly consigned his soul to God without having reached the prime of life. This vault was built with his means, for which may his memory be blessed. May his soul rest in peace and live in paradise.*¹⁰³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 381p.

14 An inscription commemorating the renovation of Eudocia's Sourb Yerrordutiun Church:

Նորաշէն տաճարս յանուն Սուրբ Սարգսի,
 Տարաբախտութեամբ յանկարծ հրդեհի,
 Յերեքասան ամս նստեալ ի մոխրի,
 Ապա այցելութիւն տեսանն հասանի,
 Ետրկիացոց սուգն ի բաց մերժի,
 Գեր քան զառաջին պայծառ նորոգի,
 Սուրբ Երրորդութեան յանուն օժանի,
 Յեօթներորդ ամի Յակոբայ դիտի,
 Ըր կանգնեաց յիշատակ գոյգ իւր արծաթի,
 Կրովք ժողովրդոց ըստ կամատրի,
 Եւ անձնադիր ջանք ոմանց ըստ կարգի,
 Ետուն ի վայելս մեզ գմայլելի,
 Որք եղէն պատճառ կանգնել տյն յարկի:
 Եւ աշխատեցան զօր ամենայնի,
 Գրեցին անուանք յերկնից կամարի,
 Ի արքայութեան լիցին արժանի:

Transl.: *By an unlucky turn of fate, this newly-built church of St. Sargis was suddenly burnt, remaining reduced to ashes for 13 years. Then ...it was finely renovated, looking better than before and being consecrated by the name of Sourb Yerrordutiun [Holy Trinity]. In the seventh year of overseer Hakob, who ...gave this fascinating [church] to us for our enjoyment. Those who initiated the construction of this floor worked day and night... May they live in God's Kingdom.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 381p.

15 Engraved on another stone close to the previous inscription:

Յիշատակ է փառաւոր դրունս բոլոր քարամբն շուրջանակի հանգուցեալ տիրկէր մահտեսի Սուրբիասի, գոր կտակաւ աւանդեալ էր որդւոյ իւրոյ՝ տիրկէր ուստայ Օհանին շինել:

103 *In the monastery of Sts. Joachim and Anne, Eudocia, on 27 January (Wednesday) 1865, in the days of the late Archimandrite Hakobos Jgnavorian.*

Transl.: *This magnificent door [portal], together with all the stones [of revetment], perpetuates the memory of the deceased ...Mahtesy Sukias, whose will commanded his son, ...master Ohan, to make it.*¹⁰⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 381p.

16 An inscription commemorating the construction of Eudocia's Sourb Astvatzatzin Church:

Շնորհիւ փրկչին մերոյ եւ յատուկ պաշտպանութեամբ անարատ ծնողին իւրոյ կառուցաւ սուրբ տաճարս եւ նուիրեցաւ յանուն սրբուհոյ Աստուածածնի արդեամբ հասասար ժողովրդեանն, ջանիւք եւ հոգաբարձութեամբ Հիսիսեան մահտեսի Սանուկ աղային, յամի տեսան 1849:

Transl.: *By the grace of Our Saviour and under the special patronage of His Immaculate Mother, this holy church was built and dedicated to the Holy Mother of God in the year 1849 A.D. with means equally raised by the common people, through the efforts, and under the trusteeship, of Mahtesy Manuk Agha Hyusissian.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 382u.

17 Carved on both sides of a stone:

Յիշատակ է դուռն սրբոյ եկեղեցոյ բոլոր պարագայիւքն պախըն||ճի Սեմէրճեան մահտեսի Կարապետին եւ եղբօրն՝ մահտեսի Յարութիւնին վասն ննջեցելոց եւ համայն կենդանեաց իւրոց:

Transl.: *The door of the holy church, together with all other items, perpetuates the memory of ...Mahtesy Karapet Semerjian and his brother, Mahtesy Harutiun, as well as all those dead and alive in their kin.*¹⁰⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 382p.

18 An inscription commemorating the overhaul of Eudocia's Sourb Karasun Mankants Church:

Ի հիմանց անտի նորոգ կառուցաւ Սրբոյ Քառասնից մանկանց եկեղեցին արդեամբ եւ ձեռնութեամբ համորէն ժողովրդոց քաղաքիս, որոց տէր լիցի վարձահատոյց եւ աշխատողաց տրին, պարգեւեցէ տէր զիւր անբաւ ողորմութիւնն եւ սուրբ տաճարս այս անփորձ եւ անասան պահեցէ ի պարծանս ազգիս հայոց: Յամի տեսան 1851 եւ հայոց ՌՅ-ին:

Transl.: *Sourb Karasnits Mankants Church underwent thorough overhaul with means raised by the people of the city. May God reward them and the workers and may He bestow infinite grace upon them. May He keep this holy house firm and undamaged to the pride and glory of the Armenian nation. 1851 A.D. and 1300 of the Armenian calendar.*¹⁰⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 382p.

104 *In Sourb Yerrordutiun, Eudocia, 26 January (Tuesday) 1865.*

105 *Sebastia, 18 January 1865.*

106 *Eudocia, '65.*

19 *The inscription of a fountain built in the yard of Eudocia's Sourb Yerrordutium Church:*

Աղբիւրս այս մշտահոսան,
Չովացուցիչ սրտից մարդկան,
Կանգնեալ արդեամբ ժողովրդեան,
Եկեղեցոյս Երրորդութեան:
Պատճառք սորին լիցին արժան:

Transl.: *This ever-flowing, thirst-quenching fountain of [Sourb] Yerrordutium Church was built with common means. May the initiators be rewarded.*

20 *Carved on a cross-stone erected in memory of Mrs. Hripsime Ghatemian from the Jrasunians' family:*

Ծաղիկ պայծառ ճրասունեան,
Փայլեալ ի տանն Ղատէմեան,
Ընկեր աղա Գրիգորի,
Հռիփսիմէ կին պատուական: ||
Թառամեցոյց մանգաղ մահուան,
Ծածկեալ հողովք զգանձն անմման,
Չքնաղաշէն յարկաց փոխան,
Բնակեցուցեալ յայս դամբարան:
Ընկալ ապա Փրկիչ մարդկան,
Չհոգի սորա յարքայութեան,
Յորժամ փառօք գաս միս անգամ,
Դասեա ի դասս աջակողմեան:
1853 նոյեմբեր 29:

Transl.: *The Jrasunians' bright flower, Agha Grigor's honorary wife Hripsime, shone in the Ghatemians' house. The scythe of death took her life away and the precious treasure was buried in the earth. Moving from her magnificent residence, she was consigned to this grave. May You, Saviour of All, take her soul to the Kingdom of Heaven and may You rank her among the angels of paradise upon Your next glorious Advent. 29 November 1853.*¹⁰⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 0թ.

21 *Carved on the cross-stones in memory of Sargis Agha's children Hovhannes Ghatemians and Hripsime:*

Որք յայս շիրիմ ամփոփեալ կան,
Եղբայր եւ քոյր անգուգական,
Բարի ծնունդ ազնուական,
Սարգիս աղայի Ղատէմեան:
Իբրեւ զարփի Յօհան աղան,
Հռիփսիմէն լուսնոյ նման,
Միոյն պսակ փեսայութեան,
Որ պատրաստիւր քաջ իսկ արժան:
Իսկ միսոյն քող հարսնութեան,
Արդ ընդ հողովք ծածկեալ գտան,
Ոհ, այս է վճիռ կենաց մարդկան,
Չոր հատանէ մանգաղ մահուան:
Չի ոչ կանուխ, ոչ զանագան,
Գիտէ երբէք այն դաւաճան,
Որ յարուցիչ էս ամենայն
Ննջեցելոց հոգւոց մարդկան:

107 *Eudocia*, 28 April 1865.

Յարո զսոսին ի միս անգամ,
Դասել յաջմէ յարքայութեան,
(վախճանեալք) 1853, սեպ 5 եւ նոյեմ. 1:

Transl.: *In this grave repose the noble offsprings of Agha Sargis Ghatemian, an unmatched brother and a sister, Agha Hovhan, who was like the sun, and Hripsime, like the moon. The former was getting ready to marry and the other was about to wear the bride's veil. ...This is the rule of life which is cut short by the scythe of death. ...in the Kingdom of Heaven. They died on 5 September and on 1 November 1853.*¹⁰⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 0թ.

22 *Carved on a funerary memorial dedicated to Mahtesy Karapet Agha Kestkian from Eudocia:*

Հասակ ծերութեան, հասակ խղճալի,
Որ միշտ հիւանդութեամբ տառապեալ մաշի,
Կարապետ մահտեսոյս Քեստկեան տոհմի,
Օրհասիւ պատահեաց սոյն դէպք ցաւալի:
Ի համար շինութեան այս սուրբ տաճարի,
Չամենայն ճիգ անձինս անշէջ վառեցի,
Այժմ ընդ հովանեաւ սորին ննջեցի,
Ի ներքոյ հողախիշտ սոյն մահարձանի:
Փրկիչ իմ, տէր Յիսուս առաջնորդ բարի,
Ողորմեա հոգոյ իմ յախեղ ատենի,
Աջ քո որդոց իմոց լիցի հովանի,
Մնալ անփորձ կենօք յայսմ աշխարհի:

Transl.: *The advanced age, the pitiable age that always fades away through some disease. Mahtesy Karapet from the Kestkians' family met with the following painful accident. I did everything within my power for the construction of this holy church and now I am reposing beneath this gravestone, under its canopy. Lord Jesus, my Saviour and a kind Shepherd, may You have mercy upon my soul during the formidable Last Judgement. May Your Hand always guide my sons and keep them away from accidents and calamities in this world.*¹⁰⁹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 2ա.

23 *Carved on the gravestone of Mahtesy Hovakim Agha Aslanian from Eudocia:*

Արձանացեալդ դէմ յանդիման,
Չի՞նչ նշմարես յայս մահարձան,
Թէպէտ լրիկ կայ եւ անձայն,
Բայց հայելի կենաց մարդկան,
Սա անբարբառ մատենարան,
Քան զոր ազտեն արք քաջարան,
Կանգուն կենաց էից համայն,
Չափէ կանուխ կամ անագան, ||
Լարեալ հանդէպ զերթ աղեղան,
Մխարամուխ նետիւք մահուան,
Բարձեալ զոգին ի սող վա[յ]րկեան,

108 *The author of this obituary was Father Hovsep Halajian of Eudocia, who was a scholar. Eudocia*, 28 April 1865.

109 *In the yard of Karasun Mankants Church on 25 January 1865.*

Թողու զմարմին տի անկենդան,
 Արբ զայս բաժակս դառնութեան,
 Մահտեսի Յովակիմ աղայն,
 Որում մակդիր ազնիւ անուան
 Սկզբնատառք ծանօթս տան,
 Նորին կենաց ճրագարան,
 Փայլատակեալ եօթնաջանեան,
 Չամս վարսուն եւ երեքեան,
 Շիջաւ ապա հողմովք մահուան,
 Եթող ժառանգ յերկրի միայն,
 Հնգեակ որդիս ազնուական,
 Չորոց մաղթեմք ի մի բերան,
 Լինիլ հարցն իրեանց փոխան:
 Աշխարհ լացին, դեռես լան,
 Որքք եւ այրիք անխնամ կան,
 Քանզի բազմաց լինէր պաշտպան,
 Գորովագութ այս մեծ իշխան,
 Նոր նորոգող փրկչին մարդկան,
 Յորժամ փառօք զաս հայրական,
 Ընկալ զաս յերկնից կայեան,
 Յարքայութեանդ շտեմարան,
 1858 նոյնմ. 1:

Transl.: *Do you see this gravestone right opposite you? Although standing mute and silent, it is a mirror of life, a mute book. ...Leaving my body lifeless, I, Mahtesy Hovakim Agha, whom the acquaintances nicknamed Noble, drank this glass of bitterness... At the age of sixty-three, death took his life away and he left five noble sons as heirs. May we unanimously wish them to become their ancestors' [proper] successors. The world is still crying; orphans and widows have been left alone as this merciful great prince protected and patronised many. You, Saviour of All, upon Your glorious Advent... 1 November 1858.*¹¹⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 2p-3u.

SMYRNA

1 An inscription commemorating the renovation of the magnificent church of Smyrna, a city overlooking the sea:

Հոյակապ այս սուրբ տաճար զկնի այրմանն յամին 1845 դարձեալ յանուն Սուրբ Ստեփաննոս Նախավկային ի հիմանց նորոգ կառուցաւ արդեամբ առհասարակ ժողովրդոց Չմիռնոյս եւ մասնատր նուիրօք ոմանց բարեպաշտից, ի հայրապետութեան Սրբոյ Էջմիածնի Ս. Ս. Ներսէսի Ե-րդ սրբազան կաթողիկոսի Ամենայն հայոց եւ յառաջնորդութեան քաղաքիս տ. Պօղոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի, յամի տեառն 1853:

Transl.: *After its burning in 1845, this superb holy church was rebuilt from its very foundations, being again dedicated to St. Stepanos Nakhavka [Stephen the Proto-Deacon], in 1853 A.D., in the days of Catholicos of All Armenians, His Holiness Nerses V of Holy Echmiatzin, and Primate of the city, the Most Reverend*

*Poghos, an archbishop, with the means of the common people of Smyrna and through the private donations of certain pious people.*¹¹¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 383u.

2 Carved on the tombstone of teacher Andreas Papazian:

Ռուբէնի Անդրէաս Փափագեան բարեջան տեսչի եւ բազմարդիւն վարժապետի ս. Մեսրոպեան վարժարանին Չմիռնիոյ, գոր ծաղկեցոյց զամս քսան եւ վեց. կանգնեցին զայս մահարձան աշակերտք իւր շնորհապարտք: Ծնեալ ի 11 ապրիլի 1806, փոխեալ յաստեացս ի 6 մարտի 1857:

Transl.: *Ruben Andreas Papazian, the diligent inspector and prolific teacher of St. Mesropian School of Smyrna, which prospered for twenty-six years thanks to him. This gravestone was erected by his grateful pupils. Born on 11 April 1806, he departed this life on 6 March 1857.*¹¹²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 2u-p.

3 On a cross-stone erected in memory of Agha Khachatur Ghazarian from Balu:

Դամբարանիս անձուկ ծոց,
 Ննջէ զքուն արդարոց,
 Պերճ Խաչատուր Ղազարեան,
 Անդամ ազգիս պատուական,
 Պանծայ Բալու ի փառս քո,
 Առնս մեծի խանձարուր,
 Այլ առաւել Չմիռնին,
 Ասպրնջականըն նորին,
 Վաճառական մեծանուն,
 Արդարասէր եւ արթուն,
 Բարեպաշտօն, երկիւղած,
 Գոյիւքըն չափ ողորմած,
 Չի զկալուածսն հոյակապ,
 Եկեղեցոյ թող ի կտակ,
 Որ մերձ ի մուտս արեւուն,
 Անդ տեսչութեամբ ինքն ուրոյն,
 Ետ զարդարիլ այս տաճար,
 Ի ծեփս ի ներկըս ճարտար,
 Այսպէս վարեալ արժարժուն,
 Ոչ զհիմնեան այլ զհոգւոյն,
 Չահ իւղալից լուսափայլ
 Եւ յոլեոյթ իւր յեցեալ,
 Ի տիսն երբեակ քսան եւ հինգ,
 Բարձին ի մէնջ զնա երկինք:
 Յամի տեառն 1857 հոկ. 29:

Transl.: *In the bosom of this narrow grave reposes, in the sleep of the fair, unsurpassed Khachatur Ghazarian, a representative of an honorary family. To your pride and glory, Balu, ...a renowned merchant, fair, vigilant, pious and God-fearing, very merciful as he bequeathed his magnificent estates to the church. ...during the days of his being an inspector, he had this*

110 The author of this obituary is Hovsep Halajian of Eudocia, who was a skilled priest. Eudocia, 28 April 1865.

111 Smyrna, 11 May 1861.

112 Smyrna, September 1873.

church skillfully plastered and painted. ...29 October 1857 A.D.¹¹³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 2p.

4 The construction inscription of the church of Purnova, Smyrna:

Սուրբ Խաչ եկեղեցի շինեցաւ արդեամբ ժողովրդեան Չմիւռնոյ եւ Պուռնովայու ի վերայ տեղւոյն մահտեսի Սարգիս աղայի Ղօնճաեսնց եւ օծաւ ձեռամբ Պօղոսի սրբազան արքեպիսկոպոսի առաջնորդին Չմիւռնոյ, 1863 սեպ. 14:

Transl.: *This church of Sourb Khach [Holy Cross] was built with the means of the people of Smyrna and Purnova in a site belonging to Mahtesy Sargis Agha Ghonjayants, being consecrated by the Most Reverend Poghos, an archbishop and Primate of Smyrna. 14 September 1863.*¹¹⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 385ա.

5 The construction inscription of the church of Karshieata Village, Smyrna:

Եկեղեցիս յանուն Սրբոյ Աստուածամօր կառուցաւ արդեամբք բարեսէր ազգայնոց Չմիւռնիոյ եւ Քորդէլիոյի, յառաջնորդութեան սրբազան Պօղոս արքեպիսկոպոսի Չմիւռնիոյ, Քորդէլիոյ: 1 օգոստոս 1871:

Transl.: *This church of the Holy Mother of God [Sourb Astvatzamayr] was built with the means of the benevolent people of Smyrna and Kordelia in the days of the Most Reverend Archbishop Poghos, Primate of Smyrna and Kordelia. 1 August 1871.*¹¹⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 386ա, 407բ.

6 Carved on the tombstone of Patriarch Poghos, Overseer of Smyrna: in memory of His Holiness Poghos II, the Most Reverend Archbishop, Patriarch of Constantinople and Primate of Smyrna. His epitaph reads:

Մահարձան

Յաւերժացի արդ քան զայս մահարձան,
Պերճ համբաւ վարուց վեհին գիտնական,
Տեսոն Պօղոսի արհույն սրբազան,
Ծնեալն ի Պրուսայ զարմէ Թագբագեան,
Չարգացեալ ի վարժս սուրբ գրոց ուսման,
Ընտրեցաւ քարոզ բանին կենսական,
Իբրեւ զկէս դար ի նոյն պաշտաման,
Տաղանդք իւր արդեանց վեհ հանդիսական,
Եկաց Չմիւռնոյ տեսուչ խոհական,
Ուր զամս երեսուն ի սէր հայրական,
Միշտ խաղաղ պահեալ զորդիսն հոգեկան,
Ապա կոչեցաւ պատրիարք Բիւզանդեան,
Իսկ յետ վեց ամաց ըստ ուխտին լրման,
Գարձեալ ի վիճակն հանգեաւ յայս տապան, //
Վերանորոգեալ ի կեանս անվախճան,
Մինչեւ հնչեսցի փող Գարբիէլեան:
Ի Չմիւռնիա, 9 սեպտեմբեր, 1872:

113 Cemetery of Smyrna, 12 September 1873.

114 Purnova, 20 September 1873.

115 24 September 1873.

Transl.: *This memorial perpetuates the glorious reputation of the Most Reverend Poghos, an archbishop and a noble scholar born to the Tagtagians' family in Prusa [Bursa]. Mastering the study of the Holy Scripture, he chose the preaching of God's word and remained in that post for half a century... He came to Smyrna as a shrewd inspector, keeping his flock in peace with his paternal love for thirty years. Then he was named Patriarch Byuzandian [of Constantinople] and when the time of his office expired after six years, he returned to his diocese and was buried in this grave. ...Smyrna, 9 September 1872.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 9027, pp. 20ա-բ.

7 An inscription commemorating the construction of the marble pavement of the church of Smyrna:

Շինեցաւ սալալատակ զաւիթս Սուրբ Ստեփաննոս եկեղեցւոյ ծախիւք Պալէօզեան հարազատաց Կարապետի եւ Մատթէոսի, ի յիշատակ հօր իւրեանց բարեպաշտօն Մարտիրոսի եւ հանգուցեալ ազնուափայլ Տոտու տիկնոջ Պալէօզեանի եւ ըստ որոշման ազգային վարչութեան կանգնեցաւ յիշատակարանս յառաջնորդութեան տ. Մելքիսեդէկ սրբազան արքեպիսկոպոսի Սուրատեանց: Չմիւռնիա, 1 մարտ, 1885:

Transl.: *The pavement of the narthex of St. Stepanos Church was built with the means of Karapet and Matevos Paleozian in memory of their father, pious Martiros, and his late spouse of noble birth, Tutu Paleozian. In accordance with the decision of the National Board, this memorial (?) was erected during the primacy of the Most Reverend Melkisedek, an archbishop. Smyrna, 1 March 1885.*¹¹⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 386ա.

EYIP ST. YEGHIA

A copy of the inscription of the church of Eyip St. Yeghia:

Ողորմութեամբն աստուծոյ վայելչագեղ կառուցաւ եկեղեցիս Սրբոյն Եղիայի մարգարէի ի պատրիարկութեան տեսոն Ստեփաննոսի արքեպիսկոպոսի յարդեանց միայն // հարազատ քեռ քրիստոսագօր Յարութիւն ամիրայի Պէզճեան բարեպաշտուհի Համասփիւռ տիկնոջ եւ պայծառածին զաւակաց նորա՝ Նշան, Պօղոս, Սարգիս եւ Յօվաննէս Չէլէպեաց եւ Մարիամ օրիորդին ի յիշատակ ինքեանց եւ ազգատոհմի իւրեանց, զորս տէր վարձատրեցէ յաշխարհի աստ. եւ յարքայութեան իւրում, ամէն, յամի տեսոն 1832, յուլիս 30:

Transl.: *By the grace of God, this splendid church of St. Yeghia the Prophet was built in the days of Patriarch Stepanos, the Most Reverend Archbishop, only with the means of the sister of Christ-empowered Emir Harutiun Pezjian, Mrs. Hamaspyur, a pious believer, and her brilliant sons, Nshan, Poghos, Sargis as well as Hovhannes Chelepiants and Miss Mariam in*

116 Smyrna, 24 May (Friday) 1885.

memory of their souls and their entire kin. May God reward them in this world and in the Heavenly Kingdom. Amen. 30 July 1832 A.D.¹¹⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 391p-392u.

ECHMIATZIN

1 An inscription commemorating the construction of the belfry of Echmiatzin:

Շնորհիւ աստուծոյ եւ օժանդակութեամբ սրբազան հայրապետացն Փիլիպպոսի եւ Յակոբայ հրաշակերտեցաւ զանգակատունս եւ ծաղկեցաւ ի թուականիս ՌՃԺԳ (1664):

Transl.: *By the grace of God and with the support of Holy Catholicoses Pilipos and Hakob, this bell tower was magnificently built and embellished with reliefs in the year 1113 (1664).*¹¹⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 390u.

2 The copy of an inscription carved on the door of [St.] Gayane Monastery:

Ես՝ տէր Եղիազար կաթողիկոս Սուրբ Էջմիածնի, Հռովկայեցի գոլով, տեսի զամայութիւն սուրբ վանուցս, որ յանուն սրբուհոյն Գայիանեայ շարժեցայ ի գութ հոգեւոր սիրով եւ պարսպեցի զսա սրահօք, յարկօք եւ խցերօք. նաեւ զգաւիթ եկեղեցւոյս կառուցեալ յաջմէ խորան յանուն սուրբ առաքելոյն Պետրոսի եւ ի ձախակողմն խորան յանուն սուրբ առաքելոյն Պօղոսի յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ ի հայոց թուականիս ՌՃԼԷ (1688) ամին:

Transl.: *I, Catholicos of Holy Echmiatzin, His Holiness Yeghiazar, from Hrovkla by birth, seeing the desolation of the holy monastery dedicated to St. Gayane, was imbued with mercy and love and built halls and cells for it, adding some floors to it. I also built a sanctuary dedicated to Holy Apostle Peter on the right of its yard and another dedicated to Holy Apostle Paul on its left in memory of my soul in the year 1137 (1688).*¹¹⁹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 361u.

3 A copy of the inscription of the second refectory of Echmiatzin:

Ի թվ. ՌՃԿԲ (1713), ես՝ Ջողայեցի տէր Աղեքսանդր կաթողիկոս Ամենայն || հայոց, շինեցի սեղանատուն ի վայելումն Սուրբ Էջմիածնի միաբանաց վասն ձրմնան:

Transl.: *In the year 1162 (1713), I, Catholicos of All Armenians, His Holiness Alexandre Jughayetsy, built a winter refectory to the enjoyment of the monastic community of Holy Echmiatzin.*¹²⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 363u-p.

4 Outwardly carved on the wall of the press of Echmiatzin:

Ես՝ Համատանցի տէր Աստուածատուր կաթողիկոս, ետու շինել տնտեստունս ի վայելումն Սուրբ Էջմիածնայ միաբանիցն, ՌՃԿԷ (1718) թուին:

Transl.: *I, His Holiness Astvatzatur Hamadantsy, had this utility house built to the enjoyment of the monastic community of Holy Echmiatzin. 1167 (1718).*¹²¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 363p.

5 A copy of an inscription inwardly engraved on the dome of Echmiatzin Cathedral:

Ի թուականութեանս հայկական ՌՃԿԹ (1720) ես՝ տէր Աստուածատուր Համատանցի կաթողիկոս Ամենից հայոց, ետու նորոգել զչորեսին խախտեալ սիւնքն սրբոյ եկեղեցոյս եւ զբոլոր եկեղեցին նորոգեալ եւ ծաղկեալ հանդերձ մարմարոնեայ շինուածովք, որ ի մէջ սրբոյ եկեղեցոյս են, յիշատակ հոգոյ իմոյ, ի վայելումն տառապեալ ազգիս հայոց եւ աստ ի սուրբ աթոռս զետեղեալ միաբանից. եւ որք ընթեռնութ զարձանս զայս, յիշեցէք զիս ի մարտիայլ յաղօթս ձեր, եւ դուք յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի, ամեն:

Transl.: *In the year 1169 (1720), I, Catholicos of All Armenians, His Holiness Astvatzatur Hamadantsy, had the four shabby pillars of the holy church repaired and also renovated the entire church, inwardly embellishing it with marble structures. In memory of my soul, to the enjoyment of the long-tortured Armenian nation and the monks of the Holy See. May those reading this inscription remember me in their immaculate prayers and may they be remembered by Christ. Amen.*¹²²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 363p.

6 Ի թուին հայոց ՌՃՁԱ (1732), ի հայրապետութեան Աբրահամ (Բ) կաթողիկոսի եւ հոգաբարձութեամբ նորին շինեցաւ շրջապատ ճաղերս իջման տեղոյն Քրիստոսի գեղեցիկ շինմամբ. յիշեցէք ի տէր:

Transl.: *In the year 1181 (1732) of the Armenian calendar, in the days of Catholicos Abraham II and under his trusteeship, the place of Christ's descent was beautifully constructed... May you remember him in your prayers.*¹²³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 364p.

7 Copies of the inscriptions engraved in the right and left sections of the part between the sanctuary and prayer hall:

Հրաշակերտեալ տաճար փառաց,
Վասն զենման գառին կենաց,
Ի փրկութիւն մարդկան մեղաց,
Յանուն երկուցրն Յակոբեանց,
Եղբոր տեսնն եւ Ռորտմանց,

117 I copied this on 1 March (Sunday) 1870, during the Week of the Lent while ...I was there on the Patriarch's order.

118 Holy Echmiatzin, 17 May 1867.

119 St. Gayane, 20 May (Saturday) 1867.

120 Holy Echmiatzin, 20 May (Saturday) 1867.

121 Holy Echmiatzin, 20 May (Saturday) 1867.

122 Holy Echmiatzin, 20 May 1867.

123 This work was initiated by Archimandrite Michael from Erzurum. Holy Echmiatzin, 17 May (Wednesday) 1867.

Արքահամու վեհին արդեսնց,
Ի վայելումն հայոց ազանց,
Ի ներ թուոջ մերում ազանց:
ՌՃՀԲ (1723):

Transl.: *This glorious cathedral, dedicated to the Lamb sacrificed for the sins of manhood, was magnificently built ...with the means of Catholicos Abraham to the enjoyment of the Armenians in the year 1172 (1723).*¹²⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 364p.

8 An inscription commemorating the renovation of the walls of Holy Echmiatzin:

Յօգնականութեամբն աստուծոյ, նորոգեցան ներքնաշարեալ չորք կարգ քարինքս բոլոր որմնոց լուսանկար սուրբ տաճարիս հոգաբարձութեամբ տեսան Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի Ամենայն հայոց, արդեսամբ Ակնայ Ապուչեխցի եւ ի Կոստանդնուպոլիս բնակեալ ի Քրիստոս հանգուցեալ մահտեսի Աստուածատուր աղայի որդի բարեպաշտ Յարութին ամիրային ի յիշատակ ինքեան եւ որդոյն իւրոյ՝ մահտեսի Յովհաննէսին եւ այլ ամենայն իւրայնոցն, ՌՍԼԳ (1784):

Transl.: *By the grace of God, four rows of stones in the lower masonry of all the walls of this luminescent holy cathedral were repaired under the trusteeship of Catholicos of All Armenians, His Holiness Ghukas, with the means of the late Mahtesy Astvatzatur Agha, a native of Apuchekh, Akn, who lived in Constantinople and who was the son of pious Emir Harutium, in memory of his son, Mahtesy Hovhannes, his soul and all his kinsfolk. 1233 (1784).*¹²⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 369u.

9 An inscription commemorating the construction of certain buildings in Echmiatzin: carved on the middle door of the monastery:

Շնորհիւն աստուծոյ շինեցաւ կամարակապ դռունս եւ արեւելակողմն ներքնաշարկիս, որք են վեց խոց եւ անբարանոց բրնձոյ հանդերձ կցորդ շինուածովքն, հոգաձութեամբ տեսան Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին, արդեսամբ Ջուղայեցի Էմնիազեան Խաչիկ աղային, ի բարի յիշատակ իւր եւ կենակցին իւրոյ՝ Մարիամ խաթունին եւ որդոց իւրեանց՝ Մովսէս աղային եւ այլ ամենայն կենդանեաց եւ ննջեցելոց իւրեանց, ՌՍԼԳ (1785) թուին:

Transl.: *By the grace of God, this arched door was made, together with the eastern part of the lower floor containing six cells, a rice barn and other annexes, in the year 1234 (1785) under the trusteeship of His Holiness, Catholicos Ghukas, with the means of Agha Khachik Emnizian from Jugha in memory of his spouse Mariam Khatun, their sons, Movses Agha, his own soul and all those alive and dead in his kin.*¹²⁶

124 Holy Echmiatzin.

125 Holy Echmiatzin, 17 May '67.

126 Holy Echmiatzin, 17 May 1867.

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 369p.

10 An inscription commemorating the overhaul of the refectory of Echmiatzin:

Յաջողութեամբ ամենակարողին աստուծոյ եւ հոգաձութեամբ տեսան Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի Ամենայն հայոց, նորոգեցաւ ի հիմանէ սեղանատունս եւ փոքր սրահս հանդերձ համայն վերնաշարկօքն ծախիք Ջուղայեցի Խալտարեանց ի Բաղդատ բնակեալ Մարգար աղային, ի յիշատակ ինքեան եւ հոգելոյս ծնողաց իւրոց՝ Աւետին եւ Ովսաննային, եւ քեռ իւրոյ՝ Աննային եւ կանախայն իւրոց հանգուցելոցն եւ կենդանոյն եւ այլ ամենայն իւրայնոցն, ի ՌՍԼԷ (1788) թուականին:

Transl.: *With good luck granted by the Almighty Lord and under the trusteeship of Catholicos of All Armenians, His Holiness Ghukas, this refectory and small hall were thoroughly repaired together with all the upper floors in the year 1237 (1788) through the means of Agha Margar Khaltariants from Jugha, who lives in Baghdad, in memory of his parents of blessed memory, Avet and Ovsanna, his sister Anna, his own soul, the wives of their dead and alive relatives and all their kinsfolk.*¹²⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 370u.

11 An inscription commemorating the construction of the baldachin of [St.] Hripsime Monastery:

Ի հայրապետութեան տեսան եւ տեսան ուրբորդի Յօհաննու Կարբեցոյ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի, կանգնեցաւ խաչկալս պատկերազարդ եւ ծաղկանկար արդեսամբ եւ աշխատասիրութեամբ Յարութին վարդապետի Վարդազարեանց՝ վանահօր Սրբոյն Հռիփսիմեայ: Ի 10 սեպտեմբերի 1841 (ՌՍՂ) ամի:

Transl.: *In the days of Catholicos of All Armenians, His Holiness Hovhan Karbetsy VIII, this ornamented embellished baldachin was erected with the means and efforts of Archimandrite Harutium Vardazariants, Prior of St. Hripsime, on 10 September 1841 (1290).*¹²⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 380u.

12 Carved on the tombstone of Catholicos Yeprem:

Եփրեմ առաքինութեամբ սրբասնեալ հայրապետ, ծնեալ յամի տեսան ՌՃՂԹ (1750), կաթողիկոսացաւ ի ՌՍԾԹ (1810) եւ ընկալեալ ի թագաւոր կայսերէ ամենայն Ռուսաց զասպետութիւն սրբոյն Աննայի Առաջնոյ, Աղեքսանդրի Նացոյ եւ Անդրէի առաքելոյն, վերափոխեցաւ յաստեացս երջանիկ մահուամբ յանանց կեանսն յախտենից եւ եղաւ յայս շիրիմ, ի 18 ի 16 յուլիսի:

Transl.: *Catholicos Yeprem nourished with holy virtue. Born in 1199 (1750), he became Catholicos in 1259 (1810) and was awarded the first-class Order of St.*

127 Holy Echmiatzin, '67.

128 St. Hripsime Monastery, 19 May 1867.

*Anna, as well as the Orders of Alexandre Nevsky and Andrew the Apostle ...by the Emperor of All Russians.*¹²⁹
*Happy death took him away from this world to eternal life, and he was interred in this grave in July 1816.*¹³⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 344u.

13 *Carved on the tombstone of Catholicos Hovhannes Karpetsy:*
Կաթողիկոս Ամենայն հայոց Յովհաննէս Լ Կարպէցի վախճանեցաւ 1842 ամի մարտի 25:

Transl.: *Catholicos of All Armenians Hovhannes Karpetsy VIII, who died on 25 March 1842.*¹³¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 346u.

14 *A copy of the epitaph of Catholicos Nerses Ashtaraketsy V:*
Պաշտպան հայրենեաց կաթողիկոս Ամենայն հայոց Ներսէս Ե Աշտարակեցի, ծնեալ ի 13 փետրվարի 1761-ՌՄԺ, վախճանեալ ի փետրվարի 1857:

Transl.: *Catholicos of All Armenians Nerses Ashtaraketsy V, a protector of his homeland. Born on 13 February 1761 (1210), he died in February 1857.*¹³²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 2u.

15 *Carved on the tombstone of Echmiatzin Catholicos David:*
**Ահա դամբարան եւ յարկ բնակութեան,
Դաւիթ հօրն այն դիոյ հանգստեան,
Կաթողիկոսի շնորհիւ օծութեան,
Եւ հայրապետի գահիս սրբութեան:
Որոյ դատ արեալ ի խռովութենէ,
Զկնի հրաժարման ի վեհութենէ,
Միրով միշտ զգուեալ ի պետէն մերմէ,
Սրբազան տեսուն մեծէն Եփրեմէ:
Հանգեաւ սա յամի տեսուն Փրկչական
Հազար ութ հարիւր տասնեօթ թուական (1817),
Ի նոյնմբերի ատր միական,
Մեծաշուք փառօք եղաւ յայս տապան:**

Transl.: *Here is the tomb in which repose the remains of Father David blessed Catholicos on the holy patriarchal throne. After some protests against him, he resigned from the patriarchal throne, always remaining the favourite of His Holiness Yeprem. He died on 1 November 1817 A.D., being placed in this grave with high honours.*¹³³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 3p.

¹²⁹ Nicholas.

¹³⁰ *Holy Echmiatzin, 19 May 1867.* Pirghalemian writes: *Catholicos Yeprem's grave is beneath a small dome, amidst those of common monks. The sick, especially those suffering from fever, often visit it.*

¹³¹ *Holy Echmiatzin, 17 May 1867.*

¹³² *He has a splendid gravestone of white marble with reliefs of catholicose's vestments, perhaps the handiwork of great sculptor Mkrich of Constantinople. Holy Echmiatzin, 17 May 1867.*

¹³³ [St.] *Gayane Monastery of Holy Echmiatzin, 17 May 1867.*

LESK

Ստեփան յիշեցէք ի Քրիստոս: ԹՎ. ՋՉ (1531):

Transl.: *May you remember Stepan in your prayers to Christ. In the year 980 (1531).*¹³⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 473u.

LIM CLOISTER

1 *The copy of an inscription commemorating the overhaul of the church of Lim Cloister:*

Ի թուականութեան հայկազեան տումարի ՉԾԴ (1305), յաշխարհակալ || թագաւորութեան յազգէն նետողաց Ալլաջաթու սուլթանին եւ՝ նուաստ տէր Զաքարիա վերադիտող Աղթամարայ, շինեցի ի հիմանց գուրբ տաճարս սրբոյն Գէորգայ զօրավարին: Որ հանդիպիք, յիշեցէք ի Քրիստոս: Ընդ նմին զծնողսն մեր եւ զեղբարսն եւ զքուերսն եւ զայլ աշխատատարսն եւ զերախտատարսն, եւ Քրիստոս աստուած ողորմեսցի յիշողացդ եւ յիշեցելոցս, ամէն:

Transl.: *In the year 754 (1305), in the days of Sultan Olajatu of the race of archers, I, humble father Zakaria, the overseer of Aghtamar, thoroughly rebuilt this holy church of St. Gevorg the Commander. May those who see this remember me in their prayers to Christ. May they also remember our parents, brothers, sisters as well as others who took part in the work and contributed to it. May Lord Jesus have mercy upon those remembering us and upon us, too. Amen.*¹³⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 358u-p.

2 **Կանգնեցաւ իսաչս զերահրաշ բարեխօս ատր աստուած տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսի եւ հարազատին իւրոյ Յովանէսին՝ հանգուցելոցն ի Քրիստոս, այլեւ կանգնողացն Խաղաղութենին եւ Կարապետին, ամէն, թուին ՊՀ (1421):**

Transl.: *This magnificent cross was erected to ask for divine mercy for the Right Reverend Hovhannes, a bishop,¹³⁶ and his dear one, the late Hovhannes, as well as for those who erected it, Khaghaghutium and Karapet. Amen. In the year 870 (1421).*¹³⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 445u.

3 **ԶՎարդան փիլիսոփայն յիշեցէք ի Քրիստոս, թվին ՊՀԹ (1430):**

Transl.: *May you remember philosopher Vardan in your prayers to Christ. In the year 879 (1430).*¹³⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 453p.

4 **Տէր Յովհաննէս արհի եպիսկոպոս՝ առաջնորդ սուրբ ուխտիս, յիշեցէք ի տէր, թուին ՋԵ (1456):**

¹³⁴ *In the cemetery of Lesk Village, Van, 2 September 1866.*

¹³⁵ *On Lim Island, 6 December 1865.*

¹³⁶ *The Prior of Lim who raised the dead.*

¹³⁷ *In Lim Cloister on 6 December 1865.*

¹³⁸ *This grave is on Lim Island of Van.*

Transl.: *The Most Reverend Hovhannes, an archbishop and Prior of this holy monastery.*¹³⁹ *May you remember him in your prayers to the Lord. In the year 905 (1456).*¹⁴⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 461p.

5 Ես՝ Թումայ հայրապետս, կանգնեցի զխաչս սուրբ բարեխօս առ աստուած (վասն) ննջեցեալ ծնողաց իմոց. որք երկիր պագանէք, յիշեցէք ի Քրիստոս, թուին ԶԺԲ (1463):

Transl.: *I, Catholicos Tuma,*¹⁴¹ *erected this cross to ask for God's grace for my deceased parents. May worshippers remember [us] in their prayers to Christ. In the year 912 (1463).*¹⁴²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 464u.

6 *The copy of an inscription carved on the door of the sacristy of Lim:*

Շինեցաւ ժամատունս թուին ՌԼԱ (1582) ձեռամբ տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսին, տէր Զարաբրիա եպիսկոպոսին, տէր Կարապետ եպիսկոպոսին, տէր Դաւիթ վարդապետին, տէր Գրիգորն, տէր Սարգիսն, տէր Հայրապետն եւ միաբան սուրբ ուխտիս տէր Ստեփաննոս, տէր Պետրոս, տէր Մելքիսէթ, տէր Պողոս. յիշեցէք ի Քրիստոս: Սպասաւոր սուրբ եկեղեցոյս զՍկրտիչն, զՈւրվարդին, զՄարանին յիշեցէք ի Քրիստոս:

Transl.: *This zhamatun [vestibule] was built in 1031 (1582) by the Right Reverend Bishops Hovhannes, Zakaria and Karapet, Archimandrite David,*¹⁴³ *Fathers Grigor, Sargis, Hayrapet, the monks of the holy monastery, Fathers Stepanos, Petros, Melkiset and Poghos. May you remember them in your prayers to Christ. May you [also] remember the servants of this holy church, Mkrtich, Urvard and Maran.*¹⁴⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 9p.

7 Ես՝ Կարապետ եպիսկոպոս, կանգնեցի զխաչս բարեխօս առ աստուած ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ, թուին ՌԼԱ (1582):

Transl.: *I, Bishop Karapet, erected this cross*¹⁴⁵ *to ask for God's mercy for the salvation of my soul in the year 1031 (1582).*¹⁴⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 487p.

8 *Written on a saint's right hand:*

Սուրբ աջս բարեխօս է առ Քրիստոս վասն փրկութեան հոգւոցն Լալիխանին, Գ[իւ]լստանին: ՌՂԳ [1644]:

139 *Varag.*

140 *Recorded from Topuzian's copy on Lim on 21 July 1868.*

141 *Probably, a Prior of Lim Cloister.*

142 *On Lim Island, Van, 6 December 1865.*

143 *He was a good notary.*

144 *On Lim Island, Lake Van, 6 December (Monday) 1865.*

145 *Close to the church of Lim Island from the south.*

146 *Lim, 6 December 1865.*

Transl.: *May this holy right hand help in asking Christ to save the souls of Lalikhan and Gyulistan. 1093 [1644].*¹⁴⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 390u.

9 *An inscription commemorating the construction of the gate of Lim:*

Ի հայրապետութեան տեարցն Սիմէոնի եւ Թումայի եւ յառաջնորդութեան տեառն Յակոբայ ճգնազգեաց վարդապետին Վանեցոյ եւ ի թուակաւութեանս հայոց ՌՄԺԵ (1766)-ին քակեցաւ փայտեղէն ժամատունս եւ շինեցաւ դարպասս ի հիմանց նոր ի նորոյ ձեռամբ Սոկացի Յօհաննէս վարդապետին. որք հանդիպիք միաբան եղբարց, աստուած ողորմի ասացէք, զի բազում աշխատանս կրեցին:

Transl.: *In the days of Catholicoses Simeon and Tuma,*¹⁴⁸ *during the priorate of Hakob Vanetsy, an archimandrite leading an anchorite's life, in the year 1215 (1766) of the Armenian calendar, this zhamatun [vestibule] of wood was pulled down and a new gate was built by Archimandrite Hovhannes Mokatsy.*¹⁴⁹ *May those who see this pray for the brethren who worked hard.*¹⁵⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 367p.

10 *An inscription commemorating the renovation of the roof of Lim Church with finely-dressed stones:*

Թվին ՌՄԼԷ (1788)-ին, հայրապետք Էջմիածնի եւ Արթամարայ Դուկաս եւ Կարապետ կաթողիկոսունք եւ մերոյ անապատի առաջնորդ Յակոբ վարդապետ, այլեւ վէթիլ էր Վանցի վարդապետ, (որոյ) ձեռամբ նորոգեցաւ (դարպասի տանիքն):

Transl.: *In the year 1237 (1788), Catholicoses of Echmiatzin and Aghtamar Ghukas and Karapet as well as the Prior of our cloister, Archimandrite Hakob, and Archimandrite Vanetsy, a vicar, had the gateway roof repaired.*¹⁵¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 370u.

11 *An inscription commemorating the construction of baldachins for the church and gate of Lim:*

Յիշատակ է խաչկալներս Աշտարխանայ նվիրակ Ստեփաննոս վարդապետին, թիւ ՌՄՀԲ (1823):

Transl.: *These baldachins are in memory of Archimandrite Stepanos, an envoy of Ashtarkhan [Astrakhan]. 1272 (1823).*¹⁵²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 376u.

12 *Carved on a cross-stone erected in memory of Bishop Stepan: Ով լուսազարդ նշան փրկչին, Յորժամ երեւիս ի ահեղին,*

147 *Recorded from Topuzian's copy on Lim in 1868.*

148 *Catholicos of Aghtamar.*

149 *He is the renowned Hovhannes the Fair.*

150 *Lim Island, 6 December (Monday) 1865.*

151 *Recorded from Topuzian's copy in Van on 5 September 1868.*

152 *Lim Island, Van, 6 December 1865.*

Լուսաւորեա լուսով քոյին,
(Չհոգի) ի Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին,
Որ է նուիրակ Աշխախանու:
ԹՎ. ՌՄՀԵ (1826):

Transl.: *You, the luminous sign of the Saviour, may your light illuminate the soul of Archbishop Stepanos, an envoy of Ashtarkhan [Astrakhan], during the Last Judgement. 1275 (1826).*¹⁵³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 339u.

13 Carved on a cross-stone dedicated to Bishop Harutiun from Hasamersur:

Ով լուսազարդ նշան Փրկչին,
Յորժամ երեւիս ի ահեղին,
Լուսաւորեա լուսով քոյին,
(Չհոգի) ի առաջնորդ Յարութիւն արքեպիսկոպոսին:

Թուին ՌՄՀԵ (1826):

Transl.: *You, the luminous sign of the Saviour, may your light illuminate the soul of Archbishop Harutiun, the Prior, during the Last Judgement. 1275 (1826).*¹⁵⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 339p.

14 A copy of the epitaph of Bishop Gabriel:

Խաչս բարեխօս է վասն Գաբրիէլ վարդապետին եւ իւր ծնողացն, հօրն՝ Չաքարին, մօրն՝ Թուրոյին, թվին ՌՄԶԷ (1838):

Transl.: *May this cross protect Archimandrite Gabriel¹⁵⁵ and his parents, his father Zakar and his mother Turo. 1287 (1838).*¹⁵⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 345u; manuscript 9027, p. 53u.

15 The construction inscription of the barn of Lim:

Յիշատակ յաիտեան շտեմարանս ցորենոյ
Նորակերտ կառուցաւ իսկ արդեամբ Վանեցոյ
Վանահօր այս ուխտիս Գաբրիէլ Բարունոյ,
Յիշել զինքն եւ զծնողսն, զաշխատողսն եւս
սոյնոյ:

Յամի տեանն 1845:

Transl.: *This barn of wheat was built with the means of Prior of this monastery, Archimandrite Gabriel Vanetsy, in perpetual memory of his soul. May you remember him, his parents and the builders. 1845 A.D.*¹⁵⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 381u.

153 Bishop Stepan erected this cross-stone during his lifetime. He died in the monastery of Narek, having proved of great benefit to the cloister of Lim as its envoy. *Lim Island*, 6 December 1865.

154 See inscription no. 12, which has almost the same contents. There can be no misunderstanding as the names of the deceased are different. Pirghalemian writes: *Lim Cloister*; '65.

155 He is a bishop.

156 Recorded from Topuzian's copy on Lim on 20 July 1868.

157 On Lim on 6 December 1865 during the priorate of Bishop Hakob Topuzian.

KAPUTKOGH

1 Engraved on a stone commemorating the renovation of the fountain of Kaputkogh's St. Hakob Monastery (at present it is placed in front of the bema of the monastery):

Թվին ՌՃԽԷ (1698): Ծնորհօք հոգւոյն սրբոյ շինեցաւ աղբիւրս բազում աշխատութեամբ ի հայրապետութեան տեանն Նահապետ կաթողիկոսին Էջմիածնի եւ յեպիսկոպոսութեան սուրբ ուխտիս Գրիգորի |||:

Transl.: *By the grace of the Holy Spirit, in the year 1147 (1698), in the days of Echmiatzin Catholicos Nahapet and Bishop Grigor of this holy monastery, this fountain was repaired through heavy efforts.*¹⁵⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 361p.

2 An inscription commemorating the overhaul of the dome of Kaputkogh's St. Hakob Monastery:

Տէր աստուած Յիսուս Բրիստոս, թուին ՌՄԾԶ (1807):

Ով քառաթեւ նշան խաչին,
Եկեալ բազմեալ սուրբ սեղանին,
Ի նորոգումն սուրբ զումբէթին,
Անուն Յակոբ հայրապետին,
Լեր բարեխօս տէր Ստեփաննին:

Transl.: *Lord Jesus Christ, in the year 1256 (1807). May you, the four-winged sign of the cross resting on the holy altar, protect Father Stepan¹⁵⁹ for the renovation of the holy dome of [the monastery dedicated to St.] Hakob, Catholicos.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 372p.

KARACHOPAN

An inscription commemorating the repairs of the church of Karachopan Village, Khnus:

Ի վերստին նորոգումն Սուրբ Յակոբ եկեղեցոյ բազում աշխատութեամբ եւ բազում դրամ տարով ի յօգուտ եւ ի փրկութիւն հոգւոց մերոց, թվին ՌՅԺԲ (1863):

Transl.: *St. Hakob Church again underwent overhaul through heavy endeavours and lavish donations to the benefit, and for the salvation, of our souls in the year 1312 (1863).*¹⁶⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 385p.

KARIN

1 Խաչս բարեխօս է առ աստուած Յակոբ նահատակին եւ կողակցոյն՝ Ղաեսթին, եւ որդւոյն՝ Յովսէփին, տիրացու Ղեւոնդին, թվ. ՌՃԻԲ (1673):

Transl.: *May this cross protect martyr Hakob, his spouse Ghayat, his son Hovsep and sexton Ghevond. In the year 1122 (1673).*¹⁶¹

158 A couple of lines were covered with earth and I did not have enough time to clear it away and copy them. *St. Hakob of Kaputkogh*, 16 January '67.

159 In *St. Hakob* on 16 January 1867.

160 In *Karachopan*, 26 November (Wednesday) 1869.

161 This inscription is in the basement of the mother church now. *Martyr Hakob was stoned to death near the small bath-houses... in Karin.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 565p.

2 Carved on a cross-stone in St. Sargis Church of Lusavorich Monastery of Karin:

Նորոգեցաւ տաճարս Սուրբ Սարգիս զօրավարին ձեռամբ Խաչատուր վարդապետի Կոստանդնուպօլսեցոյ առաջնորդի սուրբ ուխտին, որ եւ տէրն ողորմեսցի, թվին հայոց ՌՃԿԹ (1720) եւ նորին փոխանորդ վարդապետի:

Transl.: *The church of Holy Commander Sargis was renovated by Archimandrite Khachatur of Constantinople, Prior of this holy monastery. May God have mercy upon him and the archimandrite who is his vicar. In the year 1169 (1720) of the Armenian calendar.*¹⁶²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 364u.

3 An inscription carved on the fountain of this monastery by its builder:

Յիշատակ է քարեհամ աղբիւրս այս Կեղեցի Բսահակ վարդապետին եւ հոգեւոր ծնողին իւրոյ տեսնն Յովհաննէսի մեծի վարդապետին Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքին, թվ. ՌՃՁԳ (1734):

Transl.: *This tasty fountain perpetuates the memory of Archimandrite Isaac Keghetsy and his godparent, great Archimandrite Hovhannes, Patriarch of Constantinople. In the year 1183 (1734).*¹⁶³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 566u.

4 An inscription engraved on the second door of the ramparts of the same monastery:

Այս պարիսպը Առաքել վարդապետին յիշատակն է. ՌՃՁԳ (1734) թիւ հայոց:

Transl.: *This wall perpetuates the memory of Archimandrite Arakel. 1183 (1734) of the Armenian calendar.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 566p.

5 A copy of the epitaph of Archimandrite Arakel:

Այս է տապան եռամեծի,
Առաքել վարդապետի,
Սրբոյ ուխտիս դիտապետի,
Որոյ ձեռամբ նորակերտի
Բողոք սագերս ընդ գմբէթի,
Եկեղեցիս պայծառ ծաղկի,
Նորաշէն պարիսպ կապի,
Սակս տեղոյս հարկատրի
Առաջնորդ... ապա առ տէր վերահանգչի,

162 [Taken] from Father Grigor Artzenian: Karin, 15 May 1868.

163 I think Archimandrite Isaac is Sahak Ahagin [the Huge], who was later elected Catholicos of All Armenians, but did not go to take consecration. He stayed in the monastery of Lusavorich after his election, meeting his death there. His remains repose near the outer northern wall of the church, beneath a big grave-stone which is undated and uninscribed. Going there on pilgrimage on Ascension Tuesday, 14 May 1868, we saw Priest Galust Yervandian, Mr. Karapet Nataniants, Yeghiazar Pejstants, Mahtesy Sargis Teghtrikiants and others there.

..... մինն սորա վիմիս դնի,
Հոգին որ ետն վերահանգչի,
Թիւ այս թուոյս թուականի,
Յարեթական մեր սօմարի,
Հազար հարիւր ութսուն, որ ընդ հնգօր ամօր
աւելորդ (ՌՃՁԵ-1736): Հանդիպո[ղ]քդ տուք ողորմի,
զի ողորմն ձեզ ստաց... վասնզի... այսպէս լինի,
ողորմ խնդի... յոյժ կարօս...

Transl.: *In this grave reposes... Archimandrite Arakel, Prior of the holy monastery, who built ...of the dome... and ramparts... departing this life... his remains were interred beneath this stone... 1185 (1736) of our calendar of Habeth. May passers-by pray for his soul...*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 566p.

6 An inscription carved on the door of Miaban Sourb Astvatzatzin Chapel of Karin:

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս քարեխօս առ աստուած վասն երանեալ հոգոյ տեսնն Յովհաննու Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքին, թվ. ՌՃՂ (1741), փետրվար ԺԳ [13]:

Transl.: *This holy cross was erected to protect the blessed soul of Patriarch Hovhannes of Constantinople. 13 February 1190 (1741).*¹⁶⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 390p, 565p.

7 The epitaph of Archimandrite Hovsep from the cemetery of this [Karmir] monastery:

Յովսէփայ վարդապետի
Եւ սուրբ ուխտիս դիտապետի
Մարմին սորա աստ ամփոփի,
Որք հանդիպիք, տուք զողորմի,
Տէր հատուցէ փոխանակի:
Թուին հայոց ՌՃՂԷ (1748):

Transl.: *Here are interred the remains of Archimandrite Hovsep, Prior of this holy monastery. May passers-by pray for his soul, for which they will be rewarded by the Lord. In the year 1197 (1748) of the Armenian calendar.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 566p.

8 Carved on the right side of the door of the church of Karmir [Red] Monastery of Karin:

Հազար երկու հարիւր տասնինն թուոյս (1770) լեալ է,
Վասն մեղաց գետինն շարժեալ է,
Սուրբ վանքս բոլորովին փլեալ է,
Յակոբ արհին զպարիսպն շինեալ է:
Ոմն Մովսէս ցասմամբ տուգանեալ է,
Ոյր վասն զդռնն ի վեր շարեալ է,
Շատ ժամանակ ամայացեալ է,
Դեւոնդ դետն ի Պօլսոյ հրաման բերեալ է,
Զդռն քացեալ շինումն արկեալ է,
Այլեւ զինչ ինչ տեղիս շինեալ է,

164 [Taken] from Father Grigor Artzenian: Karin, 15 May 1868.

Բայց տաճարս այնպէս մնացեալ է,
Շարժէն երեսուն ամ անցեալ է:

Transl.: In 1219 (1770) an earthquake struck us because of our sins and the holy monastery was totally destroyed, [after which] Archbishop Hakob built its ramparts. A certain Movpet got irritated and made him pay a fine for having installed the door higher than usual. It had been standing in ruins for a long time when Prior Ghevond brought a decree from Constantinople allowing to open its door, embark on its construction and build some other parts. The church, however, still remains in the same state [although] thirty years have passed since the earthquake.¹⁶⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 368u.

9 A copy of the inscription of the font of the church of Karmir Monastery of Karin:

Յիշատակ է սուրբ առաքանս Տէփանի կին մահտեսի Ղուտրաթին, որդւոյն՝ Մելքոնին, մահտեսի Գասրարին եւ մահտեսի Պաղտասարին, թվին ՌՄԽԹ (1800):

Transl.: This holy font perpetuates the memory of Tepan's wife, Mahtesy Ghutrat, his son Melkon, as well as Mahtesies Gasbar and Paghtasar. In the year 1249 (1800).

In the same place:

Տէր աստուած Յիսուս Զրիստոս: Յիշատակ է սուրբ խաչս Սէլվիին, Յարութիւնին, որդւոյն Գալուստին:

Transl.: Lord Jesus Christ. This holy cross perpetuates the memory of Selvi, Harutiun and their son Galust.¹⁶⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 391u, 566u.

10 Carved on a set-in-wall cross north of the church of the same monastery (On a set-in-wall cross north of Kamir Monastery):

Յիշատակ է սուրբ խաչս Կարմիր վանքին սպասար Սկրտիչ վարդապետին, հաւատարիմ եւ բազմաշխատ Վանեցի հաճի Գրիգորին եւ ծնողացն Սարուխանին եւ կողակցոյն՝ Սրմային, եւ եղբորն՝ Սարգսին, Սարտիրոսին, թվին ՌՄԽԹ (1800):

Transl.: This holy cross perpetuates the memory of Archimandrite Mkrtych serving in Karmir Monastery, faithful and hard-working hajji Grigor from Van, his parents, Sarukhan and his spouse Serma, as well as his brother Sargis and Martiros. In the year 1249 (1800).¹⁶⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 566u; manuscript 6273, p. 371u.

165 [Taken] from Father Grigor Artzenian: Karin, 15 May 1868. [The same inscription is also found on p. 566u, with the last four lines being slightly different: «Ձողուն բացեալ շինումն արկեալ է, Այլեւ զինչ ինչ ամ անցեալ է, Հին շինուածքին թիւն ՌճՂԹ (1750) է» transl. Opening its door, [he] embarked on its construction... in the year 1199 (1750)].

166 [Taken] from Father Grigor Artzenian: Karin, 15 May 1868.

167 In Karin in '68.

11 Carved on a cross-stone set on a pillar in the church of the same monastery (On a cross-stone on a column of the same monastery):

Յիշատակ է սուրկէր Ստեփանին: Եւ սինս ի հիմանէ շինեցաւ եւ եղի ի սուրբ տանս եւ իւր եղբոր Աբրահամին եւ ծնողացն Յօհաննէսին, թվին ՌՄԽԹ (1800):

Transl.: In memory of ...Stepan. And this column was erected from its very foundations and given to this house of God [in memory of] his brother Abraham and his parent Hovhannes. In the year 1249 (1800).¹⁶⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 566u; manuscript 6273, p. 371u.

12 On a set-in-wall marble cross-stone placed on the left side of the door of the church of the same monastery (An inscription commemorating the renovation of Karmir Monastery of Karin carved on marble):

Մայրն աստուած արդ զքած ես,
Հրաման շինման իսկ յաջողես,
Տրօք ազգիս հայոց օգնես,
Սուրբ տաճարս շքեղ շինես,
Գմբէթայարկ կարմրազարդես,
Աւուր օծման լուսափայլես:
Դէտն Սկրտիչ պետն աշխատեալ,
Երկու բարեւէրք թիկունս հասեալ,
Մոճի Կարապետն արիացեալ,
Ղասապ Յակոբի ջանասիրեալ,
Այլեւ գրումն յիշատակ իրեանց ստացեալ,
Բոլոր խարճիքն որ պատշաճեալ:
Թուին ՌՄԽԹ (1800), հոկ. ԻԷ (27):

Transl.: May You, [Holy] Mother of God, have mercy and grant good luck to the Armenians helping them in building this. May You help build this holy church splendidly with a dome and may You fill it with shining light on its consecration day. Father Superior Mkrtych was supported in his work by two pious people, ...valorous Karapet and butcher Hakob... the door in their memory... 27 October 1249 (1800).¹⁶⁹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 566u-p; manuscript 6273, p. 371u.

13 Outwardly carved on the eastern wall of the church of Karmir Monastery:

Յիշատակ է զայստիկ եօթն քարերս էքմբճի պաշի Ինճէ տիրացու Յակոբին, կողակցոյն Ինթիգարին, դասեր Սէլվին, թվին ՌՄՀԶ (1827):

Transl.: These seven stones perpetuate the memory of chief baker, sexton Inje Hakob, his spouse Intizar and his daughter Selvi. In the year 1276 (1827).¹⁷⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 376u, 566p.

14 Carved on a cross-stone dedicated to Archbishop Petros Kuraptsy (A copy of the epitaph of Bishop Petros Kuraptsy):

Վճիռ տէրունեան անդարձ հրամանի,
Դնէ աստանօր զմարմին Կուրապցի

168 In Karin.

169 [Taken] from Father Grigor Artzenian: Karin, 15 May 1868.

170 [Taken] from Father Grigor Artzenian: Karin, 15 May 1868.

Պետրոս սրբազան եպիսկոպոսի՝
Չեղզին արդ գոչէ, որ դէտ քաջաշխատ Ամլորդ-
ւոյն մեծի,

Սուրբ Կարապետի Մշոյ գաւառի.
Նաեւ քաղաքիս իսկ այսմիկ Կարնոյ
Որոյ յիշատակ շիրիմս այս կանգնի:
Յամի տեառն 1844 նոյ. 24:

Transl.: *By the Lord's will... the remains of holy Bishop Petros Kuraptsy were placed here... meritorious Prior of the great [monastery of] Amlordi Sourb Karapet of Mush District and the city of Karin. This grave perpetuates his memory. 24 November 1844 A.D.*¹⁷¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 346u; manuscript 6273, p. 565p.

15 A copy of the epitaph of Archbishop Grigoris of Karin:

Բիւզանդացի Չորաբաբէլեան տեառն Գրիգորիոս սրբազան արքեպիսկոպոսի Կարնոյ մահարձան յիշատակի: Մինչ հայրենիդ Բիւզանդին ետ զքեզ յաշխարհ քրիստոսանուէր բարձար բարձու, հայոց Կարնոյ հօտին փոքրիկ մեծ այցելու, երկոտասան ամաց հովիւ կացեր ի Հայս արքնահամբաւ տաղանդ քո բարձր բնատուր ծննդեան երարձ գանունդ յԱստեղոց գաւառ, նախանձաբեկ ժանդ ժամանակն փութաց դնել ընդ ոտիք մահուն, այլ ոչ զհոգիդ, որ սաւառնեալ զայգիս ճեմէ յանմահից դաշտ, յոյլոյ կենաց մտից կուտէ ի դաշտ ոգոյ առ սափորովդ եկեալ փորէ ի ցուրտ վիմիդ ցօղով աչաց զիր վերջին երգ, որ ծնաւ ի քէն ի մանկութիւն // քարոզութեան եկեղեցոյ. աստուծոյ դառն է յոյժ Մամբրեայ Մամգոն ողբալ զջահոյ շիջելափառ. ոհ, ջահ մատաղ, արեւ անգին, արթուն անուամբ անմահ հոգով Գրիգորիէ անդրի փառաց քեզ յերկինս Քրիստոս զուարթունք հսկեսցեն զաճիւնովդ նորոգելի եւ ոչ շինուածք զոր կանգնեաց ձեռն մահկանացու: Ննջեաց ի հասակի 51 ամաց, յամի տեառն 1859, յունվար 11:

Transl.: *In memory of the Most Reverend Grigoris, Archbishop of Karin, from the Zorababelians' family (from Constantinople). ... a great visitor of the small flock of Karin Armenians who served as a shepherd for the Armenians for twelve years... cruel time made death take away [your life but] not your soul, which soars in the garden and in the field of the immortal... He fell into eternal sleep at the age of 51 on 11 January 1859.*¹⁷²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 3p-4u, 565p.

KARMRAVOR MONASTERY

1 The renovation inscription of Karmrvor Sourb Astvatzatzin Monastery:

Ի թուարբերութեան հայկազեան սեռիս հայոց տումարի ՌԿԴ (1615), առաջնորդ սուրբ ուխտին Վարազայ Մարտիրոս վարդապետ եւ սուրբ ուխ-

տիս Չարաբէն շինեցաւ ձեռամբ խաւջայ Միրաբին յիշատակ իւր հոգւոյն եւ իւր ծնողաց, հաւրն՝ Սկրտչին, Սաւաֆր մէլիքին եւ եղբարն՝ զԽաչատուրն, Չիրաբն, Աստուածատուրն եւ որդոցն՝ Միրումին, Ամիրգաղին, տէր Ստեփաննոսին, խոջայ Ալլէտին...:

Transl.: *In the year 1064 (1615) of the Armenian calendar of Hayk's nation, in the days of Prior of the holy monastery of Varag, Archimandrite Martiros, and Father Superior of this holy monastery, Zakare, it was [re]built by khoja Mirak in memory of his soul and his parents, his father Mkrtych, Melik Savafer,¹⁷³ his brother Khachatur, Zirak, Astvatzatur, his sons Mirum, Amirzad, Father Stepanos and khoja¹⁷⁴ Avet...¹⁷⁵*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 389p-390u.

2 Commemorating the overhaul of Karmrvor Monastery:

Յիշեցէք ի Քրիստոս եւ աստուած ողորմի ասացէք սուրբ Էջմիածնայ նուիրակ եւ սուրբ ուխտիս առաջնորդ Պաղտասար վարդապետին, որ վերստին նորոգեաց գուրբ ուխտս եւ զԿաթողիկէ սուրբ տաճարս, թվ. ՌՄԻԸ (1779):

Transl.: *May you remember Archimandrite Paghtasar, an envoy of Holy Echmiatzin and Prior of this holy monastery, in your prayers and ask God for mercy for him. He again carried out renovation in this holy monastery and repaired the dome of the holy church in the year 1228 (1779).*¹⁷⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 368p.

3 An inscription carved on the door of the church of Karmrvor:

Ի թուականիս հայկազեանիս
ՌՄԻԸ (1779) ամին,
Նորոգեցաւ տաճար հին
Կարմրոր Աստուածածնին,
Կաթողիկէն եկեղեցին,
Չեռամբ մեծի Պաղտասարին,
Նուիրակ սուրբ Էջմիածնին,
Եւ առաջնորդ Վան քաղաքին,
Յիշատակ իւրն եւ ծնողին,
Եւ փրկութիւն հոգոց նոցին,
Մեղաց մորիակն ջնջեսցին,
Որք հանդիպիք, տուք զողորմին:

Transl.: *In the year 1228 (1779) of the Armenian calendar, the old domed church of Karmrvor Astvatzatzin was repaired by Paghtasar the Great, an envoy of Holy Echmiatzin and Primate of Van City, in memory of his parents and his soul, for their souls' salvation. May their sins be forgiven and may passers-by pray for them.*¹⁷⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 391u.

173 [Safar (?)].

174 The letters were unintelligible and it was impossible to decipher several names.

175 In Karmrvor, 21 June (Tuesday) 1866.

176 In Karmrvor, 8 October '69.

177 In Karmrvor, Van, 21 June 1866.

171 In the church of Karin City, 13 May 1868 (This grave is in front of the door of Miaban Sourb Astvatzatzin, south of the large church).

172 In Karin on 15 May 1868 [on p. 565p: This grave is in the north of the garden].

4 Commemorating the overhaul of the ramparts of Karmrvor Monastery:

Նոր նորոգեցաւ պարիսպ սուրբ վանուց
Կարմրոր կոչեցեալ Սուրբ Աստուածածնին կամօր
եւ ձեռնտուութեամբ իշխանապետ Կարասէֆերեան
Յակոբ աղային, ՌՄԿԶ (1817) թուին:

Transl.: *The walls of this holy monastery of Karmrvor Sourb Astvatzatzin were thoroughly renovated by the will and support of ...Hakob Agha Karaseferian in the year 1266 (1817).*¹⁷⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 373p.

KAFKA

An inscription from Sourb Khach Church of Kafa:

Փառաց տաճարս աստուածային,
Յերկրին դրախտ կենաց փայտին,
Որ է պատկեր յերկնից վերին,
Եւ [եռանձնեանըն] կայանին,
Ի ծննդեմ մարմնով փրկչին,
Երեք հարիւր եւ հազարին,
Որ է իսուն ըսկսեալ ամին (19),
Կանգնեալ անուն Սուրբ Նշանին,
Սատարութեամբ իւր ծառային,
Օվանէսի կրօնատրին,
Եւ հարազատ եղբարցն նորին,
Եւ ըստ հոգոյ որդոյ բնաւին:

Transl.: *This divine church of glory...¹⁷⁹ was built under the name of Sourb Nshan...¹⁸⁰ with the support of his servant, clergyman Ovanes,¹⁸¹ and his brothers^{182... 183}*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 388p.

KENDANANTS

1 Church of Kendanants Village: A copy of the epitaph of Archimandrite Mushegh:

ՆԺԶ (967) թուականիս կանգնեցաւ սուրբ խաչս
յիշատակ Մուշեղայ հայոց վարդապետի:

Transl.: *This holy cross¹⁸⁴ was erected in 416 (967) in memory of Armenian Archimandrite¹⁸⁵ Mushegh.¹⁸⁶*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6332, p. 3p; manuscript 6273, p. 325u.

178 *In the holy monastery of Karmrvor, Van, 8 October 1869.*

179 [The continuation of the beginning of the inscription is too unintelligible to be translated].

180 [This part probably contains a year which is unintelligible].

181 [In the printed version we have «Յովհաննիսի» (*Hovhannes*) instead of *Ovanes*].

182 [The continuation of this part is too unintelligible to be translated].

183 *This inscription was copied by Archimandrite Paghtasar, an alumnus of Catholicos Karapet Ulnetsy and a member of the community of the monastery of Galatia, in 1719 A.D. and 1168 of the Armenian calendar while he was in Kafa...*

184 [In manuscript no. 6332, we have «տեղանս» (*altar*) instead of *cross*].

185 *The grave of eminent Archimandrite Mushegh is in a chapel close to the church of Kendanants Village and numerous pilgrims pay tribute to him by visiting it (6273, p. 325u).*

186 *Kendanants, 20 July 1887.*

2 Ditto:

ՌՄԾԹ (1810). Խաչս է Օհաննէս, Բարսեղ, Ար-
քին, Փանոս, Աղահան, Մարանոս, Էպրէսիմա: Շի-
նեցաւ Կենդանանց Սուրբ Աստուածածին ձեռնաբ
Կարասավարենց Յակոբ աղին վարիլ Թուրիկանց
Փանոսին:

Transl.: *1259 (1810). This cross perpetuates the memory of Ohannes, Barsegh, Artin, Panos, Aghahan, Maranos and Epresima. Kendanants Sourb Astvatzatzin was built by Panos Turikants, a representative of Hakob Agha from Karasavar's family.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6332, p. 3p.

KELIPOL

An inscription commemorating the renovation of Kelipoli's St. Theodoros Church:

Շնորհիւ տեառն աստուծոյ կառուցաւ սուրբ ե-
կեղեցիս յանուն Սրբոյն Թէոդորոսի քաջայաղթ զի-
նատրին Քրիստոսի ի պատրիարգութեան տեառն
Կարապետ արհի եպիսկոպոսի եւ յառաջնորդու-
թեան քաղաքիս տեառն Առաքել արքեպիսկոպոսի,
արդեամբք եւ ծախիւք առհասարակ մերագնէիցն
բնակչաց տեղոյս այսմիկ բարեպաշտ եւ աստուա-
ծասէր ժողովրդեան հաւատացելոց ի Քրիստոս Յի-
սուս ի տէրն մեր: Յամի տեառն 1828, սեպ. 13:

Transl.: *By the grace of the Lord, this holy church of St. Theodoros, Christ's valorous soldier, was built on 13 September 1828, in the days of Patriarch Karapet, the Most Reverend Archbishop, and the Most Reverend Arakel, an archbishop and Primate of the city, with means raised by our local people, pious and God-loving believers in Our Lord Jesus Christ.¹⁸⁷*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 376p, 403p.

CONSTANTINOPLE

1 A copy of the epitaph of martyr Hakob:

Այս նահատակ յաղթող վկայ,
Տեառն աստուծոյ ազնիւ ծառայ,
Առեալ ի ուս իւր զվահան,
Եւ զսուսեր հոգւոյն զբան,
Եկաց ընդդէմ նա խազարին,
Աներեւոյթ բռնատրին,
Տիօք մանուկ էր եւ առոյգ,
Որ եթող զայս կեանս անստոյգ:
Ոչ երկուցեալ ի սուսերաց,
Եւ ահարկու դիմաց դահճաց,
Եհեղ զարիւնն վկայական,
Յակոբ յաղթօղս այս քաջաջան,
Եղև սրբոց մարտիրոսաց,
Հաղորդ փառաց եւ պսակաց,

187 *I copied this from the notes of stole-wearing [priest ?] Paghtasar of Vaspurakan entitled Tragedy of Armenia: Tekirtagh, 21 August 1870. [On p. 403p we also read: Primacy of Sourb Tagavor [Holy King] Church, Tekirtagh, 21 August 1870: I copied this from the manuscripts of Bishop Tadevos. Judging from these records, Pirghalemian took this inscription from different sources.*

Էր թուականս մեր հայկական
 Հազար հարիւր եւ չորս քսան,
 Ընդ որս եւ չորս յարագուգեալ (17),
 Յորում վկայս եղեւ ցուցեալ,
 Հեղմամբ արեան տրա յերկրի,
 Մեզ բարեխօս առ տէր լիցի,
 Որպեսզի յոյսն ամենայնի
 Մեզ համօրէն ողորմեսցի:

Transl.: *This victorious martyr... a noble servant of the Lord, took a shield and a sword...to fight against the invisible tyrant and departed this precarious life when still a cheerful child. Without fearing the swords and the hangmen's terrifying faces, he let his blood be shed. This valorous¹⁸⁸ and victorious Hakob shared the glory and laurels of holy martyrs in the year 1180 of the Armenian calendar... May his blood fill the Lord with mercy for the Hope of All to be gracious towards all of us.*¹⁸⁹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 501u.

2 A copy of the epitaph of martyr Hovhannes of Sebastia:
 Այս նահատակ յաղթող վկայս,
 Տեսան աստուծոյ նոր ընծայս,
 Բուսեալ ծաղիկ զարմանալի,
 Անշող ձմռան ժամանակի:
 Կացեալ ատեան դատարոհին,
 Տայր անվեհեր պատասխանին,
 Թէ Քրիստոսի եմ ծառայ,
 Եւ ոչ թողում զօրէն նորս:
 Էր սա երկրէն Սեբաստիոյ,
 Մանուկ կտրիչ հասեալ տիոյ,
 Հօրն անունն Անանիայ,
 Իւրն Յօհաննէս Փրկչին վկայ:
 Թվին հայոց ՌՃՂԱ (1742), մարտի Ը (8):

Transl.: *This victorious martyr, a new sacrifice for the Lord, a flower that blossomed in gloomy winter-time, surprising as it is, stood unwavering before the judge and declared that he was Christ's servant, ever obedient to His commandments. He was from Sebastia... his father's name was Anania and his Hovhannes, a martyr for the sake of the Saviour. 8 March 1191 (1742).*¹⁹⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 507p.

3 A copy of the epitaph of Archimandrite Manuel:

Այս է տապան հանգստեան Պէկօղլուցի Թամարի թոռն հանգուցեալ Մանուէլ վարդապետին, որ էր պահապան Ուսքուտարոյ վանացն: Եւ որք հանդիպիք, ասացէք աստուած ողորմի, ամէն, թվին ՌՃՂԲ (1743):

188 [In the Armenian original, the equivalent of 'valorous' is distorted].

189 *In the Armenian cemetery of Bera, Constantinople, 8 February 1885.*

190 *Bera, Constantinople, 8 February 1885.*

Transl.: *In this grave reposes the grandson of Tamar from Pekoghlu, the deceased Archimandrite Manuel, the guardian of the monastery of Uskutar. May those who see this pray for his soul. Amen. In the year 1192 (1743).*¹⁹¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 507p.

4 A copy of the epitaph of martyr Hakob from Kamerkap:

Այս է տապան հանգստեան,
 Յակոբ որբուկ նահատակի,
 ՅԱկնայ գիղէ Կամրկապցի,
 Որդի Ոսկեանցն Սինասի:
 Նաեւ պատճառ այսմ շիրմի,
 Ողորմութիւն ամենայնի,
 Որք հանդիպիք, տուք զողորմի,
 Ննջեցելոցն համայնի:
 Ի թուին ՌՄ (1751), յունիս ԺԶ (16):

Transl.: *In this grave reposes the orphan martyr Hakob from Kamerkap, Akn, the son of Minas Voskants. ...the mercy of all. May those who see this pray for all those deceased. 16 June 1200 (1751).*¹⁹²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 509u.

5 A copy of the epitaph of Archimandrite Gevorg Mekhlein oghli the Theologian:

Է գետեղեալ յայսմ շիրմի,
 Գէորգէոս քաջ բարունի,
 Մխլէյիմ օղլու որ յորջորջի,
 Էր քաղաքաւ Ըստամբուլցի,
 Պարագլուխ վարդապետաց,
 Ասել ըզսա հայկականաց,
 Ունի տեղի արժան մտաց,
 Ոչ ըստ մարմնոյ պատույ փառաց,
 Որ ոչ ունէր ըստ արժանեաց,
 Այլ ըստ ձրրի աշխատանաց,
 Նման նախկին մեր թարգմանչաց,
 Եկեղեցոյս Հայաստանեաց:
 Էր սա զիտակ բագում լեզուաց,
 Եւ զանազան մակացութեանց,
 Հայոց, տաճկաց, նաեւ յունաց,
 Ֆրանսիաց եւ լատինաց,
 Լեզուաց գրոց հանգամանաց,
 Քաջ պարտրեալ ի մէջ ստաց,
 Յայլետրեալ ծեր հասակի,
 Յեօթանասուն եօթնում ամի,
 Որպէս հասեալ ցորեան բարի,
 Ժողովեցաւ ի համբարի,
 Հայոց մեծաց թուականի,
 Հազար երկու հարիւր եօթնի (1758),
 Նաեւ յունվար ամսոյ վեցի,
 Յաւուր ծննդեան մերոյ փրկչի,
 Որ ճշմարիտ գոլոյն սակի,

191 *In the cemetery of Bera, Constantinople, 8 February 1885.*

192 *Bera, 8 February 1885.*

Էր ջատագով յամենայնի,
Չորիք ամօք ի մէջ բանդի,
Երեսուն ամ ի յաքսորի,
Վասն մերոյս սուրբ կրօնի,
Ի յատինաց ազգէն տանջի,
Արդ ով դիպողք այսմ շիրմի,
Սի դանդաղիք սալ զողորմի:

Transl.: *In this grave lies valorous archimandrite Gevorgus also called Mekhleim oghli. He was from the city of Istanbul, a senior archimandrite. ...working without any payment like the former translators of the Church of Armenia. He boasted various skills and had command of many languages, writing perfectly in Armenian, Turkish, Greek, French and Latin. Ever absorbed in meditation, he reached the advanced age of seventy-seven, like ripe wheat accumulated in a barn. In 1207 (1758) of the Armenian calendar and on 6 January, the Christmas Day. ...spending four years in prison and thirty in exile for our sacred religion, being tortured by the Latins. May those who come across this grave pray for his soul without hesitation.*¹⁹³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 509p.

6 A copy of the epitaph of martyr Hovhannes:

Շիրինս այս է Սամսթիացի Պօտուռ օղի Ստեփանի որդի նահատակ տիրացու Յօհաննէսին, թվ. ՌՄԼ (1781):

Transl.: *This is the grave of martyr Hovhannes, a sexton, the son of Potur oghli Stepan of Samatia. In the year 1230 (1781).*¹⁹⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 511u.

7 Engraved on a cross-stone dedicated to Agha Harutiun Gharaseferian from Van:

Յատուկ ըստացող այս մեծ շիրմատան,
Եղև պաս սորին, որ կայ յայս տապան,
Բետոր այրըն այն գրով արքունեան,
Եթող յիշատակ սեռիս հայկազեան:
Մինչ որ ընթեռնուք զայս յատուկ տապան,
Ի ծոց իւր ունող զՅարութիւն աղայն,
Այսինքն Վանցի Ղարասէֆերեան,
Յէւն հայցեցէք ողորմիս համայն:
Թվական հայոց ՌՄԾԷ (1808), փետրվարի 7:

Transl.: *This large sepulchre was specially allocated to the grandfather of the one buried in this grave, and that man, an orator, passed it down to the Armenian nation through a ratified royal document. ...in this special grave is interred Harutiun Agha Gharaseferian from Van. May everybody pray for his soul. 7 February 1257 (1808).*¹⁹⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 512u.

8 A copy of the epitaph of Archimandrite Ghukas:

Այս է տապան ծերունի Ղուկաս վարդապետի, որ Սպերու Սուրբ Յօհաննու վանուց առաջնորդ եղև: Որք հանդիպիք, մի Հայր մերի յիշեցէք, ՌՄԾԷ (1808):

Transl.: *In this grave reposes aged Archimandrite Ghukas, who was Prior of St. Hovhan Monastery of Sper. May those who come across this remember him in a 'pater noster.' 1257 (1808).*¹⁹⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 512p.

9 Carved on a cross-stone dedicated to Patriarch Hovhannes:

Պօլսեցի քաջ դէտ Յօհաննէս արին,
Չարարիս վեհին հոգեծին որդին,
Ներբողիս յիշել եթէ զանց առնին,
Բողոքին քարինք ըստ տեսն բանին.
Մին սման սին հագի մեզ յայտնին,
Քաջ աստուածարան վսեմ յատենին,
Համեղ եւ անլուր բանից քարոզին,
Չեղև մեզ յագիլ քառասուն տարին, ||
Գթած ընչատեսաց հայր տէր աննրման,
Կալով նպատակ վշտաց զանազան,
Չերեքտասան ամ պատրիարգութեան,
Բայց կրկին թեւօք ճոխ իմաստութեան,
Բարձրացոյց զազ մեր յայս տէրութեան,
Ոստի ետ արքայն խիլայ յարգութեան,
...

Որ չէ աստ երբէք եղեալ յախտեան,
Բաց յանթիւ բարեաց ի Պօլիս միայն,
Եօթն եկեղեցիք նոր հաստատեցան,
Եւ յետ հրաժարման պատրիարգութեան,
Չչորս ամ ապրեալ էտ սուրբ վախճան,
Ի թիւ վաթսունի կենացն լրման,
Մլացաւ ի մէնջ ի սուրբ հարց կայեան:
Յամի տեսն 1817 յուլիսի 27:

Transl.: *Archbishop Hovhannes, a valorous overseer from Constantinople, the ...son of Patriarch Zakaria. If he is not remembered in odes, even stones will cry against it...*¹⁹⁷ ...After resigning from the patriarchal throne, he lived only for four years and yielded up his spirit to God at the age of sixty... 27 July 1817.¹⁹⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 335p-336u.

10 An inscription commemorating the overhaul of Sourb Khach Church of Kherisupolis:

Ողորմութեամբն աստուծոյ չքնաղ կառուցաւ եկեղեցիս Սուրբ Խաչի ի պատրիարգութեան տեսնն Կարապետի արքեպիսկոպոսի, յարդեանց ազգիս հայոց եւ ջանացողութեամբ աստուածաւեր իշխանապետաց, որոց ամենեցուն ընդ մասնաւոր հոգաբարձուի շինութեանս տացէ տէր գուարճանալ յերկնաւոր եկեղեցին ընդ անմահից հրեշտակաց: Յամի տեսն 1830, սեպ. 27:

193 In the cemetery of Bera, Constantinople, 8 February 1885.

194 In the cemetery of Bera, Constantinople, 8 February 1885.

195 Bera, Constantinople, 8 February 1885.

196 Bera, Constantinople, 8 February 1885.

197 [The continuation of this part is too unintelligible to be translated].

198 In the cemetery of Scutari, Constantinople, 24 April (Saturday) 1871.

Transl.: *By the grace of God, this splendid church of Sourb Khach was built in the days of the Most Reverend Karapet, Patriarch, with the means of the Armenians and through the efforts of pious chief princes. May all of them, and particularly, the trustee of the building, enjoy heaven with immortal angels by the grace of the Lord. 27 September 1830 A.D.*¹⁹⁹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 377u.

11 A copy of the inscription of the same church:

Ի յիշատակ հոգւոց Սարգիս եւ Կարապետ ամիրայիցն Փիշմիշեանց. վայելօղիքի յիշեաջիք զսոսա ի տէր, 1831:

Transl.: *In memory of the souls of Emirs Sargis and Karapet Pishmishians. May those enjoying this remember them in their prayers. 1831.*²⁰⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 377u.

12 An inscription commemorating the renovation of the church of Patriarch St. Nicholas in Top Gapu:

Ողորմութեամբն աստուծոյ կառուցաւ սուրբ տաճարս արդեամբք ազգիս հայոց ի հայրապետութեան Տ. Տ. Եփրեմայ սրբազան կաթողիկոսի եւ ի պատրիարզութեան Կոստանդնուպօլսոյ տեառն Ստեփաննոսի արքեպիսկոպոսի, յամի տեառն 1832 յունիսի 4 ի փառս աստուծոյ. անձնանուէր պատճառ շինութեանն նուիրամատոյց եւ ձրիաշխատ ազգայինքս մնալով յուսայից վարձատրութեամբ ի տեառնէ:

Transl.: *By the grace of the Lord, this holy church was built with the means of the Armenians in the days of His Holiness, Catholicos Yeprem, and the Most Reverend Stepanos, Patriarch of Constantinople, on 4 June 1832, to God's glory. May the members of the nation who initiated its construction with selfless devotion, without any recompense, be rewarded by the Lord.*²⁰¹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 377u.

13 The epitaph of Emir Harutiun Tyuzian in Sourb Harutiun Chapel standing close to Sourb Astvatzatzin Church of Gumgapu Quarter, Constantinople:

Ահա մեծագործ այր անգուգական,
Պարոն Պօղոսի որդի պատուական,
Իշխան վեհապանձ Յարութիւն Պէզճեան,
Ազգօգուտ գործովք անմահ ի մահուան,
Գիտաց զաստի կեանս ստուէր անցական,
Մեծութիւն եւ փառք երազ ցնդական,
Իբրեւ ցանկացող կենացն անվախճան,
Մթերեաց իր զանձ յերկնային կայան:
Ունէր սա լիով զգիրս ամենայն,
Որ ինչ է վայել ազգասիրութեան,
Ձեռն իր առատ լեզու էր խոստման,
Օգուտն ազգին շահ օգտի ինքեան,

199 Scutari, Constantinople, 22 May (Friday) 1870.

200 Ditto.

201 In the church of Top Gapu, 13 April (Saturday) 1885.

Որ խոկմամբ մահու որպէս խնական,
Շինեաց զայս շիրիմն ի կենդանութեան,
Որ ամփոփեցաւ արդեամբք բազմազան,
Ի վաթսուներէք ամին իր լրման,
Սա տենչմամբ վերին յարկիդ բնակութեան,
Բնակեաց ի զաւիթ տանս սրբութեան,
Բարերար Քրիստոս հանգո հաւիտեան,
Հոգի ծառայիդ յերկնից քո խորան:
Յամի տեառն 1834 յունուար 13:

Transl.: *Here is an unmatched man of great deeds, the honourable son of Mr. Pogos, noble prince Harutiun Pezjian, who made himself immortal through patriotic deeds. Knowing that this life is vain, and high position and glory are futile, and longing for immortality, he accumulated heavenly treasure...²⁰² He built this grave in his lifetime, being interred in it at the age of sixty-three...²⁰³ ...May You, merciful Christ, send Your servant's soul to Your Heavenly Sanctuary. 13 January 1834.*²⁰⁴

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 343u. Cf. **Քտութեան Վ.**, Յուշանատեան 160-ամեայ Սուրբ Փրկիչ Հայոց հիւանդանոցի [V. Keoseyan, The 160-Year-Old Armenian Hospital of Sourb Prkich: A Book of Memories and Impressions] (Istanbul, 1994), 15.

14 Commemorating the overhaul of Sourb Hreshதாக Church of Palat:

Ողորմութեամբն աստուծոյ կառուցաւ սուրբ տաճարս արդեամբ ազգիս հայոց ի պատրիարզութեան տեառն Ստեփաննոսի արքեպիսկոպոսի յամի տեառն 18 սեպտեմբեր 7:

Transl.: *By the grace of God, this holy church was [re]built with the means of the Armenians in the days of Patriarch Stepanos, the Most Reverend Archbishop, on 7 September 18...²⁰⁵*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 514u.

15 Commemorating the renovation of Sourb Karapet Church of Scutari:

Տաճար աստուծոյ յանուն Սրբոյն Կարապետի նորոգեալ ի պատրիարզութեան տեառն Աստուածատրոյ սրբազան արքեպիսկոպոսի, 1844:

Transl.: *This house of God, dedicated to Sourb Karapet [Holy Precursor], was renovated in the days of Patriarch Astvatzatur, the Most Reverend Archbishop. 1844.*²⁰⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 381u.

16 Carved on a cross-stone dedicated to Archbishop Petros Altunian:

Փող ազտողական պատգամաց վերին,
Քարոզիչ բանից երկնից արքային,
Սա զիտակ լեզուաց եւ ումանց խորին,
Եւ անխոնջ քարզման ըստ բաւականին:
ՅԱլթունեան տոհմէ արհի տէր Պետրոս,

202 [This part is not clear].

203 [The publisher does not have the last two lines].

204 In the mother church of Constantinople, 24 February 1864.

205 Palat, Constantinople, 19 February 1868.

206 Scutari, 12 April (Thursday) 1868.

Առաքելագործ արքեպիսկոպոս,
Մահառիթ ախտի աստի կենցաղոյս,
Չեւ վաթսուն ամեայ եղաւ ընդ հողոյս:
Մնայ գալստեանդ Փրկչիդ կենարար,
Առնուլ գայսակ խնամօղբ անճառ,
Արդ հովիտը քաջ դատատր արդար,
Տուր սմա հանգչիլ յերկնից քո տաճար:
Յամի տեառն 1844, սեպ. 26:

Transl.: ...had command of many languages, was a person of deep knowledge and a tireless translator. Archbishop Petros from the Altunians' family, ...whose life was taken away by a fatal disease at the age of sixty. ...May You, a valorous Shepherd and a fair Judge, give his soul repose in Your Heavenly Kingdom. 26 September 1844.²⁰⁷

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 346ս.

17 A copy of the epitaph of Patriarch Astvatzatur:

Անցատրք, աստի դարձուր յայս տապան,
Հայիլ մի անգամ յարհիս սրբազան,
Այն որ անդստին գործոց բարութեան,
Վեհ հանդիսացաւ ջրնաղ տեսարան:
Պատրիարգ Պօլտոյ Չարարիա արհոյն
Չեռնաստն ընտիր տէրս վեհաբուն,
Սոյն եւ ազգասէր ըստ իւրոյ նախնւոյն,
Ի հոգ իւր հօտին զգաստ եւ արթուն:||
Սա ի յազգային անդ խռովութեան,
Եղեւ պատրիարգ ի խնամոց տեառն,
Յողորմամբ տրին շինեալ աննման,
Սուրբ Կարապետին տաճար հրաշագան:
Անդ հանգոյց զնորա նշխար պատուական,
Փայեալ հրաշիք յազգրս ամենայն,
Ինքն վճարեալ ցաւալից զիւր կեան,
Վերապագաւ յանմահից խորան:

Յամի տեառն մերոյ Յիսուսի 1846 փոխեալ յունվար 2, ամաց 75:

Transl.: May you, passers-by, cast a look at the grave of this holy man... Patriarch of Constantinople Zakaria..., a patriot like his ancestors, ever vigilant to the needs of his flock... He urged to build the unsurpassed and magnificent church of Sourb Karapet... He died at the age of 75 on 2 January 1846.²⁰⁸

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 347ս-բ.

18 A copy of the epitaph of Patriarch Karapet:

Տապան հանգստեան սրբոյ աթոռոյն Երուսաղէմի միաբան Կոստանդնուպօլսեցի Կարապետ արքեպիսկոպոսի, որ ութ ամեայ ժամանակաւ պատրիարգ կարգեցաւ Կոստանդնուպօլսոյ, յորմէ կանովին հրաժարեալ առանձնացաւ ի տան իւրում ի Խրիստոյօյիս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչի ջրնաղ եկեղեցոյ յամս տասն եւ ինն եւ ի հասակի վաթսուն եւ եօթն ամաց կենաց իւրոց հանգուցեալ եղաւ յայս

գերեզմանի, գոր ինքն էր պատրաստեալ, ուր այժմ խնդրէ յընթերցողացդ ասել աստուած ողորմի, յամի տեառն 1850, յուլիս 31:

Transl.: In this grave reposes Archbishop Karapet from Constantinople, a member of the community of the Holy See of Jerusalem, who was appointed Patriarch of Constantinople at the age of 19 for a term of eight years, but resigned from his post voluntarily and isolated himself in his house in Kherisupolis, under the patronage of the magnificent church of Sourb Khach. He departed this life at the age of sixty-seven, being interred in this grave, which he himself had prepared. May those who read this pray for his soul. 31 July 1850 A.D.²⁰⁹

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 349ս-բ.

19 Carved on the tombstone of Archimandrite Hakob Perperian:

Յակոբ ծ. վարդապետ Պէրպէրեան Կ. Պօլսեցի: Կրօնատրեալ ի Սուրբ Էջմիածին եկն ի մայրաքաղաքս, քարոզեաց ամս քառասուն եւ հինգ եւ յատուրս պատրիարգաց Ստեփաննոսի եւ Յակոբայ վարեաց գալատրիարգական փոխանորդութիւն, որ եւ ի շրջան եկեղեցական կենացն յետ զբազումս աշակերտելոյ եւ ընծայելոյ սուրբ եկեղեցոյ ի պաշտօնէութիւն, հանգեաւ ի Քրիստոս ի հասակի եօթանասուն եւ հինգ ամաց, յամի տեառն 1853, ապրիլ 5:

Transl.: Senior Archimandrite Hakob Perperian from Constantinople. Joining the clergy in Holy Echmiatzin, he came to the capital, where he preached [Christianity] for forty-five years, also serving as a vicar in the days of Patriarchs Stepanos and Hakob. During his religious service, he had numerous alumni who later started serving in the holy church. He consigned his soul to Christ at the age of seventy-five on 5 April 1853.²¹⁰

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 0բ.

20 The construction inscription of St. Hakob Church of Samatia:

Ողորմութեամբն աստուծոյ կառուցաւ սուրբ տաճարս այս յանուն զխստեր սրբազան առաքելոյն Յակոբայ արդեսմբ եւ աշխատութեամբ առաքինասէր ժողովրդոցս հայկազեան ի հայրապետութեան Տ. Տ. Մատթէոսի աստուածընտիր կաթողիկոսի Ամենայն հայոց եւ ի պատրիարգութեան Կոստանդնուպօլսոյ տ. Յակոբայ ազգասէր սրբազան արքեպիսկոպոսի, 1858, յուլ. 13:

Transl.: By the grace of God, this holy church was built and dedicated to ...holy apostle Hakob with the means and efforts of pious Armenians in the days of His Holiness Matevos, God-selected Catholicos of All Armenians, and in the times of Patriarch Hakob of Constantinople, a holy archbishop and a patriot. 13 July 1858.²¹¹

209 In the cemetery of Kherisupolis, 24 April (Saturday) 1871.

210 Bera, 16 September '64.

211 In St. Hakob Church, Samatia, Constantinople, on 5 January 1868, while I preached there.

207 In the cemetery of Bera, Constantinople, 16 September 1864.

208 In the cemetery of Kherisupolis, Constantinople, 9 July (Friday) 1871.

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, pp. 384u-p.

21 *The renovation inscription of the church of Chalcedon Village, Constantinople:*

Ողորմութեամբն աստուծոյ ի հիմանէս կառուցաւ Սուրբ Թագատրի տաճարս արդեամբ մեծապատի մահտեսի Կարապետ աղայի Սուրատեան Կարնեցոյ ի յաւրժական յիշատակ ազնուական իւրոյ ազգատոհմին, ի հայրապետութեան տեառն տեառն Մատթէոսի սրբազնագոյն կաթողիկոսի Ամենայն հայոց եւ ի պատրիարզութեան Կոստանդնուպոլսոյ տեառն Յակոբայ սրբազան արքեպիսկոպոսի, յամի տեառն 1858, սեպ. 30:

Transl.: *By the grace of God, this house of the Holy King was built from its very foundations with the means of honorary Mahtesy Karapet Agha Muratian Karnetsy in perpetual memory of his noble family in the days of His Holiness Matevos, Catholicos of All Armenians, and Patriarch of Constantinople Hakob, the Most Reverend Archbishop, on 30 September 1858.*²¹²

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 384p.

22 *A copy of the construction inscription of Sourb Astvatzatzin Church of Peshiktash:*

Սուրբ եկեղեցիս Աստուածամօր Կուսին շինեցաւ ի 1838 ամի ձեռամբ եւ արդեամբք պերճահամբաւ Կարապետ ամիրայի Պալեան արքունի ճարտարապետի, զորոյ տարածամ մահ 1866 ողբասցէ միշտ ազգս հայոց, որ վայելեաց զանչափ նորա երախտիս. եւ եկեղեցին մաղթեսցէ զանսպառելի կեանս երկնից:

Transl.: *This sacred church, dedicated to the Holy Virgin, was built in 1838 through the efforts and means of renowned Emir Karapet Palian, the royal architect, whose untimely death in 1866 will always be mourned over by the Armenian nation that benefited much from his meritorious work. And may this church give him eternal life in heaven.*²¹³

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 378p.

SOURB KHACH (HOLY CROSS) MONASTERY OF KURUPASH

1 *On the wall of the barn of Sourb Khach of Kurupash:*

ԹՎ. ՌԽ (1591) եւ՝ Սարգիս եպիսկոպոսս, շինեցի զպարիսպս...:

Transl.: *In the year 1040 (1591), I, Bishop Sargis, built this wall...*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6332, p. 3p.

2 *The inscription of a small church located close to Sourb Khach Church of Kurupash:*

ՌԿԳ (1615) քվին շինեցաւ Սուրբ Խաչս, Սուրբ Գրիգորս, Սուրբ Սանդուխտ ձեռամբ մահդասի

212 Gati Village, 12 April 1868.

213 Peshiktash, Constantinople, 2 May 1871.

Խանունց Ղարիպջանին, յիշատակ իւր հոգւոյն. եւս իւր ծնողացն եւ իւր կողակից Խանաւղին, իւր որդւոյն՝ Թումին, Գիլանջին, եւ Թումին որդիքն՝ Մինասին, Մարիասին:

Transl.: *In the year 1064 (1615), Sourb Khach, St. Grigor and St. Sandukht were built by Mahtesy Gharpipjan Khanunts in memory of his soul, his parents, his spouse Khanagha, his sons Tuma and Dilanj as well as Tuma's sons Minas and Marhas.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6332, p. 3p.

3 *Engraved on the door of Sourb Khach of Kurupash:*

Շնորհօքն եւ ողորմութեամբ եւ աջովն ամենակալին տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի շինեցաւ լուսազարդ եկեղեցիս, որ յիսուսական քառաթե խաչիւ որ ի քվին ՌՃԾԸ (1709), ի հայրապետութեան տեառն Աղէքսանդրի եւ մայրաքաղաքիս Ստեփաննոսի վարդապետին կանգնի վանքս հրամանաւ քաղաքիս տոլվաթաւորացն:

Transl.: *By the grace and mercy of Our Almighty Lord Jesus Christ, this light-adorned church was built with the four-winged cross of Jesus in the year 1158 (1709), in the days of Catholicos Alexandre and Archimandrite Stepanos of the capital. This monastery was erected on the order of the ...of the city.*

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6332, p. 3p.

4 *On the dome of Sourb Khach of Kurupash:*²¹⁴

Վերստին նորոգեցաւ Կաթողիկէս ձեռամբ Երեւանցի Աւետիս արքեպիսկոպոս վարդապետին, թվ. ՌՄԼԳ (1785):

Transl.: *This dome was again renovated by Archbishop Avetis Yerevantsy the Archimandrite in the year 1234 (1785).*²¹⁵

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6332, p. 3p.

ST. DANIEL MONASTERY OF KOP

Commemorating the overhaul of the dome of St. Daniel Monastery of Kop:

Վերստին նորոգեցի կաթողիկէ յանթից սաքերով ձեռամբ Ջիարաթցի Սկրտիչ վարդապետին եւ ճարտարապետութեամբ Բաղիշեցի Սիմոնին եւ կարողութեամբ ժողովրդոց, թվ. ՌՄԾԳ (1805):

Transl.: *I again renovated the dome... by Archimandrite Mkrtych of Ziarat, with architect Simon Baghishetsy, through means donated by common people in the year 1254 (1805).*²¹⁶

Source: **Pirghalemian**, Institute of Manuscripts, manuscript 6273, p. 372u.

To be continued

214 [In manuscript no. 6273: *Commemorating the overhaul of the dome of Sourb Khach of Kurupash, Van*].

215 [In manuscript no. 6273: *Sourb Khach Monastery, 6 May (Wednesday) '87*].

216 *Monastery of Kop, 9 August 1865*.

RAA NEW PROJECTS

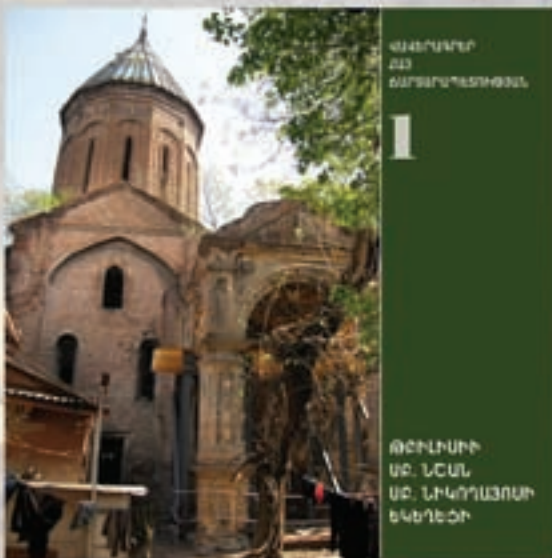
In commemoration of the 100th anniversary of the Great Armenian Genocide of 1915 and in token of deepest respect of the memory of its innocent victims, the RAA intends to complete its decades-long research in Western Armenia in 2015 and present the history of its over 70 districts in 36 volumes.

The members of the RAA are also preparing a series of publications on the history and material culture of the towns and villages of Artsakh.

RAA NEW PUBLICATIONS

ACKNOWLEDGEMENT

The members of the RAA express their gratitude to Mr. Ara Ghazarians, Curator of the Armenian Cultural Foundation of Boston, for his rich donation of a number of books on Armenian Studies.

The Foundation staff are also grateful to Mr. Hovan Simonian for his support in their activities.

RAA extends its gratitude to Mr. Zaven Sargissian for presenting its library with Irina Gayuk's large-scale Russian-language work entitled An Illustrated Encyclopedia of Armenian Culture in Ukraine (Иллюстрированная энциклопедия армянской культуры в Украине).

We also owe a debt of gratitude to the editorial staffs of the "Aramazd," "Patmabanasirakan" and "Aniv" periodicals for the donation of all their issues to the RAA library.

RESEARCH ON
ARMENIAN
ARCHITECTURE

YEREVAN
2013